

Reading Material for

**T.Y.B.A
Semester : VI**

Subject : Logic & Philosophy

**Paper No. : 17
Contemporary Western Philosophy
Code: UA06CPHI17**

**Edited by
Dr. B.M. Gajera**

અનુક્રમણિકા

૧. દૃશ્યાનુભવવાદ એટલે શું ?
૨. તાર્કિક વિધાયકતાવાદ- અર્થની ચકાસણીનો સિદ્ધાંત
૩. હેડેગરના માનવ અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરો. - હેડેગર અનુસાર dasien નું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરો.
૪. બ્રેડલેનું તત્ત્વચિંતન
૫. બ્રેડલેનો આદર્શવાદ (૧૮૪૬-૧૯૨૪)
૬. સત્ની માત્રાઓ : Degrees of reality
૭. તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદનો ચકાસણીનો સિદ્ધાંત
૮. ભાષાનું તત્ત્વજ્ઞાન યા ભાષાવિશ્લેષણવાદ
૯. તત્ત્વવિદ્યાની વ્યાખ્યા, સ્વરૂપ અને વિધાયક પાસાં :-
૧૦. તત્ત્વવિદ્યાના અભ્યાસ વિરુદ્ધનાં મુદ્દાઓ અને તેની સમીક્ષા
૧૧. બર્ટ્રાન્ડ રસેલનો જ્ઞાન અંગેનો ખ્યાલ
૧૨. વિલિયમ જેમ્સનો વ્યવહારવાદ
૧૩. વ્યવહારવાદી દૃષ્ટિએ જ્ઞાન અંગેનો સિદ્ધાંત
૧૪. વ્યવહારવાદ અનુસાર સત્ય અંગેનો સિદ્ધાંત
૧૫. સાર્ત્રેનો કલ્પના અંગેનો મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ સ્પષ્ટ કરો.
૧૬. માનવ સ્વાતંત્ર્યના અવરોધો જણાવો. સાર્ત્રે
૧૭. માનવ-સત્ની પ્રાથમિક સ્થિતિ : હાઇડેગર
ટૂંકા પ્રશ્નો :

૧. Phenomenology

દૃશ્યાનુભવવાદ એટલે શું ?

પ્રાસ્તાવિક:

૧૯મી સદીના અંતે જર્મનીમાં દૃશ્યાનુભવલક્ષી વિચારશાખાનો ઉદ્ભવ થયો. એડમન્ડ હુસેર્લ આ વિચારસરણીના મુખ્ય પ્રણેતા હતા. અલબત્ત આ વિચારસરણીના બીજા ડેકાર્ટ, સ્પિનઝા, કેન્ટ, હેગેલ જેવા આધુનિક તત્ત્વચિંતકોના તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેમજ પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ જેવા ગ્રીક ચિંતકોમાં પણ જોવા મળે છે. પરંતુ દૃશ્યાનુભવવાદનું વ્યવસ્થિત પ્રતિપાદન હુસેર્લ પોતાના ગ્રંથ “Logical Investigations” અને “Ideas pertaining to a Pure Phenomenological Philosophy” માં કરે છે. જો કે હુસેર્લના તત્ત્વચિંતનનો ક્રમશઃ વિકાસ થયો છે. તેમની પ્રગતિનાં છેક છેલ્લા તબક્કામાં તેમને એમ જણાય છે કે દૃશ્યાનુભવલક્ષી સંસ્કરણ જ તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નિરૂપાધિક આધાર આપી શકે તેમ છે. કેમ કે આવા સંસ્કરણ વિહીન હુસેર્લ પહેલાના તત્ત્વચિંતનમાં રહેલા મનોવ્યાપારવાદ, પૂર્વધારણા, આત્મલક્ષીતા અને નિગમનાત્મક તર્કને તેઓ નિર્મૂળ કરી તત્ત્વજ્ઞાનને સ્થાપિત કરવા માગતા હતા. તેઓ પોતાના “Ideas” ગ્રંથમાં લખે છે કે જગતમાં જે કંઈ સત્ત્વ છે એ સત્ત્વનું અસ્તિત્વ છે. તેના પ્રસ્થાપનનું સંસ્કરણ કરવામાં આવ્યું છે. આમ, જે સરળ અને સાદા સત્ત્વો છે તેનું વિજ્ઞાન એ દૃશ્યાનુભવમીમાંસા છે. શુદ્ધ પારગામી ચેતન તત્ત્વનું વિજ્ઞાન દૃશ્યાનુભવમીમાંસા છે.

દૃશ્યાનુભવવાદનો અર્થ :

૨૦મી સદીના આરંભમાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં પદ્ધતિશાસ્ત્ર પર વિશેષ ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું. મૂર, રસેલ અને વિટગેન્સ્ટાઇને સતતત્ત્વને સમજવા જ્ઞાનના સાધનોની પૂરી ચકાસણી કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો. જ્યારે હુસેર્લ સતતત્ત્વને સમજવા પદ્ધતિશાસ્ત્રનો આગ્રહ રાખે છે. એ પદ્ધતિશાસ્ત્ર છે દૃશ્યાનુભવવાદ. જો કે દૃશ્યાનુભવવાદ સ્વયં સિદ્ધાંત પણ છે. હુસેર્લ આ પદ્ધતિને ગણિતશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, પ્રમાણશાસ્ત્ર અને વસ્તુશાસ્ત્રમાં પ્રયોજિત કરે છે અને જણાવે છે કે મનોવ્યાપારો, વસ્તુલક્ષી અનુભવો, આત્મતત્ત્વ તથા બાહ્યવસ્તુ વચ્ચેની આંતરક્રિયાઓ તેમજ વાસ્તવિક અને પરાત્પર તત્ત્વને સમજવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

ડોરીઓન કેઇર્નસના મતે દૃશ્યાનુભવવાદ એટલે “વ્યક્તિના ચિંતમાં અને તેની આંતરિક વૈયક્તિકતામાં જ્યાં સુધી નિરીક્ષણ દ્વારા પર્યાપ્ત રીતે સ્થાપિત થાય નહીં ત્યાં સુધી કોઈ પણ અભિપ્રાય કે મંતવ્ય તાત્ત્વિક જ્ઞાન તરીકે સ્વીકારવું નહીં. જે મંતવ્ય ખરેખર જોયેલ કે અનુભવાયેલ તથ્ય કે હકીકતની વિરૂદ્ધ કે અસંગત હોય તેનો ત્યાગ કરવો. જે મંતવ્યો કાંતો સ્વીકારાય નહીં અથવા તેનો ત્યાગ થાય નહીં એવા તટસ્થ પ્રકારના વર્ગમાં આવતા જણાતા હોય તેના પ્રત્યે ઔપચારિકપણે તટસ્થતાનું તાત્ત્વિક વલણ અપનાવવું.” ડોરીઓનનું આ મંતવ્ય અનુભવવાદી હોય તેવું લાગે છે પરંતુ ડોરીઓન લોકની માફક અનુભવને જ્ઞાનની આધારશીલા માનતા નથી.

એ જ રીતે હુસેર્લ પણ નિરીક્ષણ અને ઇન્દ્રિયગત અનુભવ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે એવો અનુભવનો કે જ્ઞાનનો મર્યાદિત અર્થ સ્વીકારતા નથી. પરંતુ વિશિષ્ટ પ્રદત્તો ઇન્દ્રિયોથી પર એવા મન, બુદ્ધિ અને ચિંત દ્વારા અનુભવાય છે. એટલું જ નહીં અન્ય વ્યક્તિના મન, મનોવ્યાપારોનું જ્ઞાન પણ વ્યક્તિ પોતાના અનુભવ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. દૃશ્યાનુભવવાદને અનુભવનાં ચિંતનાત્મક અને તાર્કિક પૃથક્કરણમાં વિશેષ રસ છે.

દૃશ્યાનુભવવાદનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ અંગ્રેજી શબ્દ “Phenomenal” એટલે દૃશ્યરૂપ અથવા આભાસરૂપ એવો થાય છે. તેથી જે બાબત નજરે દેખાય છે અને ઇન્દ્રિયસંસ્કારમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેની કંઈ શરતો છે, તેનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ એટલે દૃશ્યાનુભવવાદ. પરંતુ હુસેર્લના તત્ત્વજ્ઞાનને ‘આભાસરૂપ’ શબ્દ અભિપ્રેત નથી. કેમ કે કેન્ટની જેમ અહીં ‘વસ્તુ સ્વયં’ અને ‘આભાસમય વસ્તુ’ એવો ભેદ પાડવામાં આવ્યો નથી. પણ વસ્તુ-સ્વયંમને અનુભવના એક મહત્ત્વના છેડા તરીકે ગણવામાં આવે છે.

અનુભવનાં વ્યાપક સિદ્ધાંતને પોતાની રીતે સ્વીકારે છે. હુસરર્લના પારગામી દૃશ્યરૂપ લાક્ષણિક સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. ‘અનુભવ’ દૃશ્યાનુભવમીમાંસાનો મૂળભૂત સ્રોત છે :

ઉપર જણાવ્યું તેમ હુસેર્લ અનુભવનો ‘ઇન્દ્રિય સંવેદન’ પૂરતો મર્યાદિત અર્થ સ્વીકારતા નથી પણ વ્યક્તિ પોતાની વૈયક્તિકતા (Individuality) માં ઇન્દ્રિયવેદનથી પર જઈ તેની હદ ઓળંગીને તેનાથી અતીત એવા પ્રદતોનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે. આમ, આ દર્શન, શ્રવણ વગેરે જેવા ઇન્દ્રિય વેદનોથી પર જાય છે. એમ માનતા હોઈ તેમના અનુભવવાદને પરાત્પર સ્વરૂપનો અનુભવવાદ કહી શકાય.

૨. સમાન આશય :

ઇન્દ્રિયવેદનથી પર જે મનોવ્યાપારો છે તેમાં ચિંતનનો મનોવ્યાપાર સ્વયં એક તથ્ય તરીકે રજૂ થાય છે. જ્યારે ભૂતકાળ અને વર્તમાનના બનાવો વિશે સંકેતાત્મક વિચારણા કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમાં ચિંતન નિહિત છે. સમાનતા મનુષ્યનો સર્વસામાન્ય ગુણ છે. આ ગુણ માનવ ચિંતનાં પ્રમાણોમાં છુપાયેલ તથ્ય છે. તેથી હુસેર્લ એમ માને છે કે, જો વસ્તુઓને સમાન માનસિક વ્યાપાર અને પ્રક્રિયા દ્વારા સમજવામાં અને અનુભવવામાં આવતી હોય તો મનુષ્ય ‘સમાન આશય’ સેવતો હોય એમ માનવું જોઈએ. આંતરિક ચિંત અને બાહ્ય વસ્તુનો સંબંધ થાય છે ત્યારે વસ્તુના રંગ, સ્પર્શ, ગંધ, અવાજ અને સ્વાદ અમુક ગમા અણગમા દ્વારા આત્મલક્ષી તત્ત્વમાં પ્રવેશે છે. વ્યક્તિ પોતાના રસ, વલણ અને ધ્યાનને અનુલક્ષીને ‘આશય’ દ્વારા વસ્તુને પસંદ કરે છે.

આમ, હુસેર્લ અનુભવને આંતરિક તથ્ય તરીકે સ્વીકારે છે. આત્મલક્ષી તત્ત્વ અને બાહ્યલક્ષી તત્ત્વ વચ્ચે ભેદ પાડવાની સમાનતા કેવળ મનુષ્યમાં જ છે. તેથી તેઓ માને છે કે સમાનતા દ્વારા વસ્તુઓ અને દ્રવ્યના સત્ત્વને ઓળખી શકાય છે. આમ અનુભવના સંકેત તરીકે તેઓ ડેકાર્ટની માફક અહમ્ તત્ત્વ પ્રતિપાદિત કરે છે. અહમ્ તત્ત્વ અને પારગામી તત્ત્વ બન્ને તાત્ત્વિક સંકેતો તરીકે રજૂ થાય છે.

૩. આશયલક્ષી સમાનતા :

આશયલક્ષીતા આત્મલક્ષી તત્ત્વ છે અને સભાનતા વસ્તુલક્ષીતાનો ગુણધર્મ છે. માનવ જ્ઞાનમાં આશયલક્ષી સભાનતા એક એના ઘટક તરીકે મૂળભૂત રીતે રહી છે. સભાનતા એ જ્ઞાનની સાંકેતિક આવશ્તક શરત છે. આમ, હુસેર્લ આશય અને સભાનતાને જ્ઞાનના વ્યાપાર માટે જરૂરી લેખે છે.

આમ, જગતના તાત્ત્વિક અભિગમોમાં અનુભવ અને આંતરિક જ્ઞાનના દૃષ્ટિબિંદુને પર્યાપ્ત રીતે સમજવાનો અને બાહ્ય વસ્તુ સાથે સાંકળવાનો દૃશ્યાનુભવવાદમાં ચિંતનશીલ પ્રયાસ થયો છે. હુસેર્લ કેવળ ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર કે તદ્દન જડ વિષયના અભ્યાસની વસ્તુને ‘વિષય’ લેખતા નથી. એ ‘વિષય’ને ‘સ્વ’ સાથે સંબંધિત કરે છે. આ વિષયોનું સત્ત્વ આંતર ચિત્ત દ્વારા જાણી શકાય છે. જેવી રીતે એક ચિ કાર આંતરસૂઝથી બાહ્ય વસ્તુ રંગ પર નિરૂપણ કરે છે તેમ ચિંતક અનુભવના સંકેતો અને સત્યો તારવે છે. તેમજ તેનું પૃથક્કરણ કરે છે.

૪. પૂર્વધારણા અને ગૃહિત માન્યતાની પૂનઃ ચકાસણી :

ગણિત કે વિજ્ઞાનમાં ગૃહિત પૂર્વધારણાઓને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાનમાં વાસ્તવવાદ, પ્રકૃતિવાદ, વિજ્ઞાનવાદ જેવા તાત્ત્વિક સંપ્રદાયોમાં આત્મતત્ત્વ, ઈશ્વર, જગત, દ્રવ્ય, ગુણના સંબંધમાં ગૃહિત પૂર્વધારણાઓ દાખલ થવા પામી છે. ત્યારે હુસેર્લ પૂર્વધારણા વિનાનું તત્ત્વચિંતન રચવામાં સૌ પ્રથમ દૃશ્યાનુભવવાદી પદ્ધતિનું પ્રતિપાદન કરે છે.

તત્ત્વચિંતન એવો અભ્યાસ છે કે જે કોઈ પણ પૂર્વધારણા વિનાનો છે. ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, પૂર્વધારણા એટલે શું ? જેમ કે ભૌતિકશાસ્ત્ર પૂર્વધારણા તરીકે ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાનો સિદ્ધાંત સ્વિકારે છે. આવી પૂર્વધારણાઓ પરિવર્તનને આધીન હોય છે. કાં તો પૂર્વધારણાઓ સાબિત થઈ હોતી નથી અથવા તેની સંખ્યા પર નિશ્ચિત નિયં પણ નથી. માટે તત્ત્વચિંતનમાં પૂર્વધારણાને સ્થાન નથી એમ દૃશ્યાનુભવવાદ માને છે.

બીજી નોંધપા બાબત એ છે કે, હુસેર્લ પૂર્વધારણાઓને તત્ત્વજ્ઞાનમાં નિમૂળ કરવાનું કહે છે પણ તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનને ધારણા વિશેનું વિજ્ઞાન કહે છે. એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાન કોઈપણ બાબતોનાં મૂળમાં જઈને તેની તાર્કિક અને સાંકેતિક શરતોને પ્રગટ કરે છે. કોઈપણ બાબત કેવળ વિચાર કે ખ્યાલરૂપ હોય તેના કરતાં જીવન અને વ્યવહારલક્ષી અનુભવોને દૃશ્યાનુભવમીમાંસા ઉપયોગી સમજે છે. ‘આઈડિયાઝ’ નામના ગ્રંથમાં હુસેર્લ લખે છે કે,

“આપણા વિચારની ભૂતપૂર્વ ટેવોને દૂર મૂકી દેવી જોઈએ. આ ટેવો આપણા વિચારની ક્ષિતીજોને ગેરમાર્ગે દોરે છે. તેમજ જે માનસિક અવરોધો ઊભા કરવામાં આવ્યા છે તેને યોગ્ય રીતે સમજવા જોઈએ.” હુસેઈની દૃષ્ટિએ અવરોધો ત્રણ છે. -આત્મલક્ષીપણું, સાપેક્ષવાદ અને પરંપરાગત રૂઢીના ખ્યાલો.

પ. પારગામી દૃશ્યાનુભવલક્ષી નિયંત્રણનો સિદ્ધાંત :

પ્રાકૃતિક વલણ જે મૂલ્ય, માન્યતા અને પુરુષાર્થ અંગે અખત્યાર કરાય છે તેમાંથી દૂર જવું અને સક્રિયપણે તેમ કરવું એને ‘પારગામી દૃશ્યાનુભવલક્ષી નિયંત્રણ’ કહેવામાં આવે છે. ખરેખર માનસિક સમાન વ્યાપારો જેવા કે અહમ્મત્ત્વ, વલણો, આત્મલક્ષી ટેવો, શક્તિઓ એ ‘પારગામી’ અથવા માનસિક છે. આ વ્યાપારોનું પારગામી દૃશ્યાનુભવલક્ષી પદ્ધતિથી પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો એ જગતથી પર જાય છે. આપણી પારગામી ચેતનાના હેતુલક્ષી વિષય તરીકે જગત એ પારગામી બનાવ છે. જે વિધીએ પદ્ધતિ દ્વારા વ્યક્તિ પોતાની ચેતનાને જોઈ શકે છે અને પારગામી બનાવના રૂપમાં જગતને નિહાળે છે એ સંસ્કરણ (Reduction) ની પદ્ધતિ છે.

૬. સંસ્કરણની પદ્ધતિ :

હુસેઈના ચિંતનમાં સંસ્કરણની પદ્ધતિને એક સાધન તરીકે વિશેષ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તેના સાત પેટા પ્રકારો આપવામાં આવ્યા છે.

અ. મનોવૈજ્ઞાનિક સંસ્કરણ :

મનોવ્યાપારવાદની વિરૂદ્ધ હુસેઈ આ ઘટકને વર્ણવે છે. આ ઘટક જ્ઞાનાત્મક ક્રિયાનું શુદ્ધિકરણ છે. ચેતનતત્ત્વને સામાન્ય તથ્ય કે હકીકતમાં ઉતારી શકાતું નથી. એમ કરવા જતાં આત્મતત્ત્વ સાપેક્ષ બની જાય છે. પરિણામે સાર્વભૌમિક પ્રામાણ્ય મેળવવું વ્યર્થ બની જાય છે.

બ. તાત્ત્વિક સંસ્કરણ :

આ ઘટક જ્ઞાનના ઉપાદાનનું શુદ્ધિકરણ છે. લોક, દ્યુમ, મિલના ચિંતનમાં રહેલા મનોવ્યાપારવાદ સાથે સહમત થતા નથી. પરંતુ જ્ઞાનનાત્મક ક્રિયા અને જ્ઞાનના ઉપાદાનથી જુદુ આંતરિક આશયનું પોતાનું ‘સત્ત્વ’ છે જે

શુદ્ધ ચેતનાનાં આંતરિક વસ્તુનિષ્ઠ પરિણામ સ્વરૂપ છે. બીજા શબ્દોમાં ‘આત્મતત્ત્વ’ અને ‘વસ્તુનિષ્ઠપણું’ એ બન્ને વચ્ચે તાત્ત્વિક એકતા રહી છે.

ક. પ્રત્યયાત્મક સંસ્કરણ :

આ દ્વારા આત્મતત્ત્વનાં શુદ્ધ સ્વરૂપની અભિવ્યક્તિ સંભવિત બને છે. આત્માનું વર્ણન કરવા જતાં આત્મા વસ્તુરૂપ બની જાય છે અને જો આત્મા વસ્તુરૂપ ન હોય તો તેનું જ્ઞાન શી રીતે થાય છે ? જો આત્મા સ્વયં પ્રકાશ ચેતનરૂપ હોય એમ માનવામાં આવે તો આ પ્રશ્ન ઉકેલી શકાય છે. આત્મા પોતે જ પ્રત્યક્ષ રીતે વ્યવહારમાં છે.

ડ. સાર્વત્રીકરણ :

હુસેર્લના ચિંતનમાં સંસ્કરણની પદ્ધતિને એક સાધન તરીકે વિશેષ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તેના સાત ઘટકો છે. ૧. મનોવિશ્લેષણ સંસ્કરણ ૨. તાત્ત્વિક સંસ્કરણ ૩. પ્રત્યયાત્મક સંસ્કરણ ૪. સાર્વત્રીકરણ ૫. વિધાન ૬. સમય ૭. તત્ત્વિક અંતરદૃષ્ટિ. આ ઘટકો જ્ઞાનની પરિશુદ્ધિ અને વ્યવસ્થા માટેના ક્રમિક સોપાનો નથી. પરંતુ એક સમગ્ર પ્રક્રિયા છે. તેને વિષય સાપેક્ષાત્મક ધારણા કહી શકાય તેમ છે. એ જ્ઞાનને આંતરિક બાબત બનાવે છે. દૃશ્યાનુભવમીમાંસા પદ્ધતિનું ધ્યેય તત્ત્વનું અંતર્જ્ઞાન મેળવવાનું છે.

સમાપન :

હુસેર્લના દૃશ્યાનુભવવાદનો અંગ્રેજી શબ્દ Phenomenology માં ફિનોમિનન (Phenomenon) નો અર્થ કેવળ ઘટના કે આભાસ થતો નથી. પરંતુ તે સભાનતા કે ચૈતન્ય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એટલે તેનો આરંભ સંવેનદ કે પ્રત્યક્ષથી થાય છે. સંવેનદ કે પ્રત્યક્ષ પ્રદત્તો રૂપે અનુભવનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. અહમ્તત્ત્વ દ્વારા અનુભવનું પૃથક્કરણ જરૂરી છે. આમ, જગતની વસ્તુઓ વ્યક્તિના ચિત્તના વ્યાપારમાં કેવી જણાય છે તે વર્ણવવાનો હેતુ હુસેર્લના ચિંતનનો હોય તેવું પ્રતીત થાય છે.

૨. તાર્કિક વિધાયકતાવાદ- Logical positivism

અર્થની ચકાસણીનો સિદ્ધાંત- The theory of meaning and its criticism

પ્રાસ્તાવિક:

તાર્કિક વિધાયકતાવાદને તાર્કિક વસ્તુનિષ્ઠાવાદ, તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ૧૯૩૧ માં અલ્બર્ટ બ્લમ્બર્ગ અને હર્બર્ટ કિંગલે અનુભવવાદની આ વિચારધારાને ‘Logical positivism’ એવું નામ આપ્યું. તેમાં રુડોલ્ફ કાર્ન૫ પણ જોડાયા છે. તો એ. જે. આયર તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદના પ્રબળ સમર્થક માનવામાં આવે છે. તેઓનો મુખ્ય હેતુ એ હતો કે, તત્ત્વજ્ઞાનની સમસ્યાઓને વિજ્ઞાન, તર્ક, અનુભવને આધારે વ્યાખ્યા કરવી. તેથી તેઓ વિજ્ઞાનને વિશેષ મહત્ત્વ આપતા અને અનુભવને જ એકમાત્ર સાધન માનતા. તેઓના આ સમુદાયને ‘વિએના સર્કલ’ (Vienna circle) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ વિચારધારા પર જર્નન તત્ત્વચિંતક લુડવિગ વિટગેન્સ્ટાઇનના વિચારોનો જોરદાર પ્રભાવ પડ્યો. તેમના ‘ટ્રેક્ટેટસ લોજિકો ફિલોસોફીકસ’ (Tractates Logico Philosophicus 1921) માં આ વિચારધારા રજૂ થાય છે. તે કારણે જ તેને તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદના મુખ્ય પ્રવર્તક માનવામાં આવે છે. ત્યાર પછી ૧૯૩૬માં એ.જે. આયરે પોતાના ‘Language, Truth and Logic’ ગ્રંથમાં તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદના સિદ્ધાંતોની વિવેચના કરી છે.

અર્થનો સિદ્ધાંત:

‘અર્થ’ (Meaning) ભાષા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ભાષાનાં તાત્ત્વિક સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવા જતાં ૨૦મી મી સદીનાં તાર્કિક વિધાયકવાદીઓનાં બે જૂથ પડી જાય છે. રસેલ અને વિટગેન્સ્ટાઇનનું એક જૂથ અને એ.જે. આયરનું બીજું જૂથ. રસેલ અને વિટગેન્સ્ટાઇન સાધારણ ભાષાનાં હિમાયતી છે. તેમના મતે ભાષા પર્યાપ્ત હોવા છતાં તેનું પૃથક્કરણ કરવું જરૂરી છે. જ્યારે કાર્ન૫, આયરના મતે ભાષા આદર્શ ભાષા બનવી જોઈએ તોજ તે તાત્ત્વિક સમસ્યાને ઉકેલવા પર્યાપ્ત બની શકે.

ભાષા અને અર્થ અંગેનાં વિચારો જોતાં એવું લાગે છે કે, આ બન્ને વિભાગો વચ્ચે એક સામ્યતા છે. તે એ છે કે તેમનો વિચાર તાત્ત્વિક ભાષામાં વિકાસ પામે છે અને તે વિકાસ વિજ્ઞાન તરફ નિર્દેશ કરે છે.

વિધાયકતાવાદી (પ્રત્યક્ષવાદી) ઓગસ્ટ કોમ્ટેના મતે જ્ઞાનના વિકાસના ત્રણ સ્તર છે. ૧. ધાર્મિક ૨. તાત્ત્વિક ૩. વૈજ્ઞાનિક (વિધાયકતાવાદી) તેમના મતે ભાષાનું મૂળ શબ્દોમાં છે. શબ્દનો અર્થ સમજવા માટે તેનો સંદર્ભ અને નિર્દેશન જરૂરી છે. દા.ત. શેક્સપીયરના ‘જુલિયસ સીઝર’ માં સીઝર સેનેટ હોલમાં પગથિયાં ચડીને આગળ વધે છે. ત્યાંજ લોકો તેને મારવા દોડે છે.

એક પછી એક ખંજર ભોંકાયા બાદ બ્રુટસ પણ સીઝરને ખંજર ભોંકી દે છે ત્યારે સીઝર બોલે છે. “બ્રુટસ તું પણ!” કોમ્ટે કહે છે કે, સીઝરના આ શબ્દોને સમજવા માટે તેનો સંદર્ભ જ નહીં પરંતુ તેનું નિર્દેશન પણ જરૂરી છે. એટલે કે સીઝર અને બ્રુટસનો ભૂતકાળનો મૈત્રી સંબંધ, બ્રુટસના મનમાં સીઝર માટેનો વિરોધ વગેરે ધ્યાનમાં લેવા જરૂરી છે.

ભાષાનું પૃથક્કરણ અને અર્થમીમાંસાનાં સંદર્ભમાં ચાર સિદ્ધાંતો રજૂ થયા છે.

૧. વિટગેન્સ્ટાઇનનો ચિત્રરૂપ સિદ્ધાંત.
૨. એ.જે.આયરનો પરીક્ષણ યા સત્યશોધનનો સિદ્ધાંત.
૩. રુડોલ્ફ કાર્નેપનો ભૌતિકલક્ષી રૂપાંતરનો સિદ્ધાંત.
૪. વિટગેન્સ્ટાઇનનો શબ્દ અને વાક્યનાં ઉપયોગનો સિદ્ધાંત.

પરીક્ષણનો સિદ્ધાંત (Principle of Verification)

વિટગેન્સ્ટાઇનના ચિત્રરૂપ સિદ્ધાંત Picture theory ને મર્યાદીત ગણવામાં આવ્યો. કારણ કે તેમાં ‘અણુરૂપ તત્ત્વો’ જાણે કે અસ્તિત્વમાં છે એમ માની લેવામાં આવ્યું છે. મોરિત્ઝ શ્લીક લખે છે કે, ‘તત્ત્વજ્ઞાન અર્થને ઉદ્દિષ્ટ બનાવે છે જ્યારે વિજ્ઞાન સત્યને.’ તાર્કિક વિધાયકતાવાદનો આ મુખ્ય અભિગમ છે.

આયર Language, Truth and Logic માં તત્ત્વવિદ્યાના વિધાનોને નિરર્થક (Non-sense) ગણાવે છે. જે વિધાનોનો સંબંધ ઇશ્વર, આત્મા, સ્વર્ગ, નર્ક જેવા અનુભવાતીત સત્તાઓ સથે બતાવવામાં આવ્યો હોય તે વિધાનો નિરર્થક છે. આયરની દૃષ્ટિએ તત્ત્વવિદ્યાના વિધાનોનું સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિથી પણ અનુભવ દ્વારા પરીક્ષણ (સત્યશોધન) શક્ય નથી. જે સામાન્ય અનુભવાત્મક વિધાનોની જેમ પ્રતીત તો થાય છે પરંતુ તે વસ્તુપરક તથ્યાત્મક જ્ઞાન પ્રદાન કરતા નથી.

બે પ્રકારના વિધાનો સાર્થક છે.:

આચરના મતાનુસાર બે પ્રકારના વિધાનો હોય છે.

૧. વિશ્લેષણાત્મક વિધાનો (Analytical)

૨. સંશ્લેષણાત્મક (Synthetical)

વિશ્લેષણાત્મક વિધાનો કેટલાક શબ્દોની માત્ર પરિભાષા વ્યક્ત કરે છે પરંતુ આપણને જગતનાં વિષયમાંથી કોઈ નવીન તથ્યાત્મક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. દા.ત.

પત્ની વિવાહિત સ્ત્રી હોય છે.

બે અને બે ચાર થાય છે.

જેને આકાર છે તેને વિસ્તાર હોય છે.

આપણી રોજબરોજની સામાન્ય ભાષા સિવાય ખાસ કરીને ગણિત અને તર્કશાસ્ત્રમાં આવા વિધાનો હોય છે. તેને ‘પુનરુક્તિઓ’ પણ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે તેમાં વિધેયમાં રજૂ થતી માહિતી ઉદ્દેશ્યની માત્ર પુનરુક્તિ કરે છે. અનુભવ દ્વારા આ વિધાનોનાં પરીક્ષણની જરૂરીયાત રહેતી નથી. કારણ કે તે પ્રાગાનુભવિક (A priory) વિધાન છે. અનુભવ સાથે તેનો કોઈ સંબંધ નથી. તે કેવળ પરિભાષાનાં રૂપમાં સાર્થક, તત્ત્વમીમાંસકીય અને એ અર્થમાં તે અનિવાર્ય તથા નિશ્ચિત છે.

સંશ્લેષણાત્મક વિધાનો આપણા અનુભવ સાથે અનિવાર્યતઃ સંબંધિત છે અને તે જગતનાં વિષયની બાબતમાં નવીન તથ્યાત્મક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે છે. જેમ કે,

ભારતીય ઇમાનદાર છે.

ગુલાબ લાલ છે.

પુસ્તક ટેબલ પર છે.

વિશ્લેષણાત્મક વિધાનથી વિપરીત અહીં વિધેય ઉદ્દેશ્યનાં સંદર્ભમાં નવીન સૂચના આપે છે. આને અનુભવાશ્રિત A posteriori વિધાન

કહેવામાં આવે છે કારણ કે તેનો સંબંધ અનુભવ સાથે છે. માટે તે અનિવાર્ય કે નિશ્ચિત નથી, માત્ર સંભવિત જ છે.

આમ સંશ્લેષણાત્મક વિધાનોની સાર્થકતા આપણા અનુભવ દ્વારા જ નક્કી થાય છે અને તેથી જ તેનું અનુભવાત્મક પરીક્ષણ અનિવાર્ય છે. આયરના સત્યશોધન સિદ્ધાંત અનુસાર માત્ર સંશ્લેષણાત્મક વિધાન સાર્થક હોય છે. જેનું ઓછામાં ઓછું અનુભવ દ્વારા પરીક્ષણ સંભવ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ વિધાનોની સાર્થકતા Meaningfulness માટે ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવની સૈદ્ધાંતિક સંભાવના હોવી અનિવાર્ય છે.

તેમનો મત છે કે, વ્યક્તિ પોતાના વિધાનને સંશ્લેષણાત્મક માનતો હોય અને અનુભવ સાથે સંબંધ ન હોય તો તે વિધાન નિરર્થક તથા અબોધગમ્ય છે. કારણ કે આવા વિધાનોની સત્યશોધનની સૈદ્ધાંતિક સંભાવના પણ નથી. આયરે આવા જ અસત્યશોધન વિધાનોને તત્ત્વવિદ્યાના વિધાનો કહ્યા છે. જે સાર્થક અને વાસ્તવિક નથી. જેમ કે,

ઇશ્વર વિશ્વનો રચયીતા છે.

આત્મા અમર છે.

પાપી માણસ નરકમાં જશે.

ઉપરના વિધાનોનું અનુભવાત્મક સત્યશોધન સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિથી પણ અસંભવ છે.

સત્યશોધન યા પરીક્ષણ (Verification) ના પ્રકારો:

૧. વ્યાવહારિક સત્યશોધન

૨. સૈદ્ધાંતિક સત્યશોધન

જે વિધાનનું વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવ દ્વારા પરીક્ષણ કરવું સંભવ બને છે તેને વ્યાવહારિક પરીક્ષણ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. ‘પુસ્તક ટેબલ પર છે.’ અહીં દૃષ્ટિ યા સ્પર્શ દ્વારા જાણી શકીએ છીએ કે પુસ્તક ટેબલ પર છે કે નહીં.

પરંતુ કેટલાક વિધાનોનું અનુભવ દ્વારા પરીક્ષણ સંભવિત બનતું નથી જેમ કે, ‘બૃહસ્પતિ નામનાં ગ્રહ પર મનુષ્ય જેવા પ્રાણી રહે છે.’ આ વિધાનનું

વર્તમાન કાળમાં વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી પરીક્ષણ શક્ય નથી. પરંતુ આ વિધાનનું સૈદ્ધાંતિક પરીક્ષણ શક્ય છે. અર્થાત્ સિદ્ધાંતતઃ એવું સમજી શકાય છે કે બૃહસ્પતિ પર મનુષ્ય જેવા પ્રાણીઓ હોવાનો કે ન હોવાનો શું અર્થ છે.

જે વિધાનોનું સૈદ્ધાંતિક સત્યશોધન પણ શક્ય નથી તે વિધાનો તથ્યાત્મક દૃષ્ટિથી નિરર્થક અને અબોધગમ્ય છે. તત્ત્વવિદ્યાના સર્વ વિધાનો નિરર્થક વિધાનો છે કારણ કે અનુભવના આધારે તેનું સૈદ્ધાંતિક સત્યશોધન પણ અશક્ય છે.

આચરનો નિષ્કર્ષ એ છે કે માત્ર એવા સંશ્લેષણાત્મક વિધાનો જ તથ્યાત્મક દૃષ્ટિથી સાર્થક અને બોધગમ્ય બની શકે કે જેનું વ્યાવહારિક અથવા સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિથી અનુભવ દ્વારા પરીક્ષણ કરી શકાય.

ઇશ્વર વિષયક વિધાન અનુભવ દ્વારા પરીક્ષણ ન થવાને કારણે તથ્યાત્મક દૃષ્ટિથી નિરર્થક અને અબોધગમ્ય છે. કોઈ વ્યક્તિ એવું કહે કે ‘હું પીળી વસ્તુને જોઉં છું’ તો તે બરાબર છે અને તેમાં વિશ્વાસ મૂકવો જોઈએ. પરંતુ તે ‘ઇશ્વરને જુએ છે.’ એમ કહે તો તે બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે પીળા રંગની એક ભૌતિક વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે. આ વાક્ય વાસ્તવિક સંશ્લેષણાત્મક વિધાનને અભિવ્યક્ત કરે છે. જેનું અનુભવ દ્વારા પરીક્ષણ કરી શકાય છે. જ્યારે ‘અનુભવાતીત ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ છે.’ આ વિધાનનાં સત્યશોધનને કોઈ અવકાશ નથી.

સમીક્ષા:

૧. અનુભવાત્મક સત્યશોધનના સિદ્ધાંતની તીવ્ર આલોચના થવા પામી છે. કારણ કે વિશ્લેષણાત્મક-સંશ્લેષણાત્મક વિધાન જ સંજ્ઞાત્મક રીતે સાર્થક છે. વાસ્તવમાં તત્ત્વવિદ્યાના વિધાનો આ બે વર્ગમાં જ આવતા નથી.

૨. તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ એકાંગી છે. કારણ કે તેમાં ભાષાકીય સંરચના પર ભાર આપવામાં આવે છે. અથવા ભાષાનાં માધ્યમને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. ખરેખર તત્ત્વજ્ઞાનીય વિચાર માત્ર ભાષાની અભિવ્યક્તિ સુધી સીમિત નથી. વાસ્તવમાં ભાષા વિચારોની પાછળ પાછળ ચાલે છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં અવ્યક્તની વિચારણા થાય છે. આ અલૌકિક જ્ઞાનને સાધારણ ભાષા દ્વારા વ્યક્ત કરી શકાય નહીં.

૩. સત્યશોધનનાં સિદ્ધાંતને વધારે મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આ સિદ્ધાંતની આલોચના કરવામાં આવે છે કે, માનવ જ્ઞાનની વિશેષતા સત્યશોધનનાં સિદ્ધાંતથી પર જવામાં રહેલી છે. જો માનવજ્ઞાન અનુભવાત્મક સત્યશોધન સુધી જ સીમિત હોય તો તેણે ક્યારેય પ્રગતિ કરી ન હોત. મનવજ્ઞાનમાં અનુભવાશ્રિત બાજુ સિવાય પરિકલ્પનાત્મક બાજુ પણ છે. જેને તત્ત્વજ્ઞાનીય બાજુ પણ કહી શકાય. મનવજ્ઞાનનો વિકાસ તત્ત્વજ્ઞાનને કારણે શક્ય બને છે. પરંતુ તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદના આ સિદ્ધાંતમાં જાણે કે તત્ત્વજ્ઞાનની સ્વતંત્રતા લુપ્ત થઈ ગઈ હોય તેમ તત્ત્વજ્ઞાનના મહત્વનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

૪. રુડોલ્ફ કાર્નેપના મતે તો તત્ત્વવિદ્યાની ઉક્તિઓને વિધાન પણ કહી શકાય નહીં. તે તો માત્ર આભાસી વાક્યો- Pseudo Sentence છે. કે જેમાં ભાવ (Emotions)ની માત્રા વધારે હોય છે. તે વાક્યોને યથાર્થ કે અયથાર્થ કહી શકાય નહીં. આ ઉક્તિઓને પરીક્ષણના સિદ્ધાંત દ્વારા પણ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી.

આનો અર્થ એવો નથી કે તત્ત્વજ્ઞાનના વાક્યો માનવજીવનમાં બીનમહત્વનાં છે. કાર્નેપ પણ સ્વીકારે છે કે, તત્ત્વવિદ્યાના વાક્યો માનવજીવનમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. તેઓ તત્ત્વવિદ્યાના વાક્યોનાં સંવેગાત્મક મહત્વને સ્વીકારે છે. આયર પણ તત્ત્વવિદ્યાના વાક્યોની સરખામણી કવિતાની ભાષા સાથે કરીને તેને સંવેગાત્મક ગણાવે છે. તે પણ સાર્થક અને બોધગમ્ય બની શકે, જેનું વ્યાવહારિક અથવા સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિથી પરીક્ષણ શક્ય ન હોય.

૩. હેડેગરના માનવ અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરો.

અથવા

હેડેગર અનુસાર dasien નું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરો.

પ્રાસ્તાવિક:

હેડેગરે ‘અસ્તિત્વ’ પ્રત્યયનું વિશ્લેષણ કર્યું અને ‘માનવ અસ્તિત્વ’ (Dasien) શબ્દનું તાત્ત્વિક અર્થઘટન કર્યું છે. આ શબ્દનો અર્થ છે “તેનું ત્યાં

હોવું” (Being there) હેડોગરે એ બાબત પર વિચાર કર્યો કે માનવ વ્યક્તિત્વનું તાત્વિક પાસું (Ontological aspect) અને માનવ વ્યક્તિત્વની વિભિન્ન અભિવ્યક્તિ શું છે ?

હેડોગરના મતે દર્શનશાસ્ત્રની બધી મૂખ્ય સમસ્યાઓ તાત્વિક અસ્તિત્વ (Being) સાથે સંબંધિત છે. તત્ત્વ માનવ વ્યક્તિત્વનાં માધ્યમથી વ્યક્ત થાય છે. માનવ વ્યક્તિત્વમાં તત્ત્વ વિદ્યમાન હોવાને કારણે જ એ તત્ત્વ વિશેના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરે છે. માનવ-વ્યક્તિત્વમાં વિદ્યમાન આ તત્ત્વને જ ‘અસ્તિત્વ’ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

માનવ-અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ:

માનવ-અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ એવું છે કે વિશ્વમાં રહેવા છતાં તે વિશ્વથી અલિપ્ત રહે છે. તે રહસ્યપૂર્ણ છે. કારણકે વિશ્વમાં રહેવા છતાં પણ સતત બીજાતીત અસ્તિત્વને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે. ‘બીજાતીત અસ્તિત્વ’ જ અસ્તિત્વનું ખરું સ્વત્ત્વ છે. અસ્તિત્વનું ખરું સ્વરૂપ જ તેને ક્રિયાશીલ બનાવે છે અને તે બીજાતીત અવસ્થાની નજીક પહોંચવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. અસ્તિત્વની અંદર વિભિન્ન પ્રકારની સંભાવનાઓ હોય છે. તે પોતાની આંતર સંભાવનાઓને વ્યક્ત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. માનવજીવનની વ્યાવહારિક પરિસ્થિતિ યથાર્થ નથી હોતી. તેથી વ્યક્તિ એવી પરિસ્થિતિથી ઉપર જઈને બીજાતીત અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે પોતાની વર્તમાન સાંસારિક પરિસ્થિતિથી પોતાના વ્યક્તિત્વને અલગ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

માનવ-અસ્તિત્વ પરિપૂર્ણ છે અને તે વિશ્વમાં રહેવા છતાં દિક અને કાળના માધ્યમથી પોતાના સ્વરૂપને વ્યક્ત કરે છે. માનવ-વ્યક્તિત્વનું સ્વરૂપ તેની ચેતનાની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓનાં માધ્યમથી વ્યક્ત થાય છે. તેના વ્યક્તિત્વની અભિવ્યક્તિ આજુબાજુના વાતાવરણથી થતી હોય છે. માનવ-વ્યક્તિત્વ તથા વિશ્વ વચ્ચે પણ અતુટ સંબંધ છે. એવી એક પણ ક્ષણ નથી હોતી કે તે વિશ્વથી અલગ થઈને રહી શકે. તેનો વિશ્વ સાથેનો ઊંડો અને પ્રત્યક્ષ સંબંધ હોય છે. તે બધા કાર્યો આ જગતનાં સંબંધમાં જ પ્રસ્તુત કરે છે. તે આ જગતની વસ્તુઓને પોતાના સાધનનાં રૂપમાં ઉપયોગ કરે છે અને વસ્તુઓ માનવ પ્રયોજનને પૂરા કરે છે. વસ્તુઓ એક-બીજા સાથે સંબંધિત છે. માનવ-અસ્તિત્વ આ વસ્તુઓને ઉપયોગમાં લે છે અને પોતાની આવશ્યકતાઓને પૂરી કરે છે.

તત્ત્વ અને અસ્તિત્વ:

હેડેગરના મતે તત્ત્વ (Being) અસ્તિત્વનો આધાર છે. તત્ત્વ માનવ-અસ્તિત્વનાં માધ્યમથી વ્યક્ત થાય છે. માનવ-વ્યક્તિત્વનો તાત્ત્વિક આધાર તેની વિશેષતાઓથી જુદો છે. તેનો તાત્ત્વિક આધાર જ મહત્ત્વનો છે. તેનો તાત્ત્વિક આધાર જ તેને અદ્વિતીય બનાવે છે. તેનું પતન કે વિનાશ એવી સ્થિતિમાં થાય છે કે જ્યારે તે પોતાના તાત્ત્વિક આધારને ભૂલી જાય છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના તાત્ત્વિક આધારને જદતમાં અથવા રાજ્યમાં ‘સ્થાન’ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે.

‘સ્થાન’ માનવ-વ્યક્તિત્વનું એવું પરિમાણ છે કે જેના માધ્યમથી તેના તત્ત્વનો અર્થ થઈ શકે છે. તેનું સ્થાન કાં તો સમાંતર અથવા ઉર્ધ્વ ગતિ (પરિમાણ) માં થાય છે. કોઈ પણ વિશેષ સ્થાનમાં રહેવાને કારણે તે પોતાની યથાર્થતા યા સ્વતંત્રતાને વ્યક્ત કરી શકે છે. માનવ-વ્યક્તિત્વનો તાત્ત્વિક આધાર ઉર્ધ્વ પરિમાણમાં સ્થિર થાય છે. તથા આના આધારે તેની સમાંતર ગતિ (પરિમાણ) ઉત્પન્ન થાય છે. માનવ-વ્યક્તિત્વની આ બન્ને ગતિ (પરિમાણ) પરસ્પર ભિન્ન પ્રતિત થાય છે. પરંતુ વ્યક્તિત્વમાં એ બન્ને વચ્ચે એકતા હોય છે અને તે પરસ્પર એક-બીજાને વ્યક્ત કરે છે. તેની સ્વતંત્રતા અને સુખની ખોજ તેના તાત્ત્વિક આધારને જ વ્યક્ત કરતી હોય છે.

હેડેગર કહે છે કે તત્ત્વની આ સમાંતર અને ઉર્ધ્વ ગતિ પરસ્પર અપરિચિત હોતી નથી. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં સમજ ન હોવાને કારણે તેઓ તત્ત્વનાં આ પરિમાણોને સંપૂર્ણ અલગ અલગ સમજે છે. માનવ-વ્યક્તિત્વનાં આ બન્ને પરિમાણોનો ખ્યાલ તત્ત્વની મૌલિક એકતાને વ્યક્ત કરે છે. આ બન્ને પરિમાણો એક-બીજાને વ્યક્ત કરે છે.

માનવ સમાજમાં રાજ્યનું સ્થાન ઉર્ધ્વ પરિમાણમાં હોય છે અને માનવ-વ્યક્તિત્વ ઉપર પ્રભાવ પાડે છે. રાજ્ય માનવ-અસ્તિત્વનાં મહત્ત્વને સમાંતર પરિમાણમાં સીમિત કરે છે. માનવ-વ્યક્તિત્વનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે તે ક્યારેક ક્યારેક બીજી વ્યક્તિઓનો વિનાશ કરવા ઇચ્છે છે. પરંતુ માનવ-વ્યક્તિત્વના વિનાશનો ગમેતેટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પણ સમાંતર પરિમાણનાં અસ્તિત્વનો નાશ થઈ શકતો નથી. સમાંતર પરિમાણમાં તેના અસ્તિત્વ ઉપરાંત તેના ઉર્ધ્વ પરિમાણમાં પણ થોડું અસ્તિત્વ હોય છે. તેના સમાંતર પરિમાણ અને ઉર્ધ્વ પરિમાણમાં રહેલા હોવાને તે પોતાના વ્યક્તિત્વનાં પૂર્ણ સ્વરૂપને વ્યક્ત કરી શકે છે.

મૃત્યુ:

માનવ-વ્યક્તિત્વમાં મૃત્યુનો ભય તેને પરેશાન કરે છે. તેનો વિવેક તેનામાં ભય પેદા કરે છે કે સંભવતઃ તેણે કોઈ અન્યાય કર્યો હોય જેના પરિણામ સ્વરૂપે તેને કષ્ટ ભોગવવા પડે. હેડોગર ભય અને ત્રાસ વચ્ચે અંતર પાડે છે. ભય કોઈ વસ્તુ અથવા વ્યક્તિને કારણે હોય છે જ્યારે ત્રાસનું કોઈ કારણ હોતું નથી. તે કોઈ વસ્તુ યા વ્યક્તિને કારણે ઉત્પન્ન થતો નથી પણ અસ્પષ્ટ પરેશાનીને કારણે ઉત્પન્ન થાય છે. તે ક્યારેય સ્પષ્ટ રૂપે નથી કહી શકાતું કે ત્રાસનું અમુક કોઈ ચોક્કસ કારણ શું છે. ત્રાસ માનવ અસ્તિત્વમાં એક અધુરી મુસીબતનું કારણ છે. આ અસ્પષ્ટ ત્રાસને કારણે તેમનામાં કાર્ય કરવાની રૂચી રહેતી નથી. તે પોતાના જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારની સાર્થકતા જોઈ શકતો નથી. તેના જીવનમાં બધું જ અર્થહીન હોવાનું લાગે છે. તેને કાર્યો પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવા લાગે છે અને તે કોઈ એકાંત સ્થળમાં જઈને પોતાનામાં સીમિત રહેવાનું પસંદ કરે છે.

માનવ-વ્યક્તિત્વને એવો આભાસ થવા લાગે છે કે ત્રાસ માનવજીવનનું અંગ છે. દા.ત. વ્યક્તિને મૃત્યુની સંભાનાનો વિચાર કરતા ત્રાસ અનુભવાય છે. તેને એવું લાગે છે કે મરવા માટે તેને આ દુનિયામાં મોકલવામાં આવ્યો છે. આ એક ખાળી ન શકાય એવું સત્ય છે. પરંતુ માનવ-વ્યક્તિત્વ સંસારની કર્મજાળમાં ફસાઈ રહેવાને કારણે એ વાતને ભૂલી જાય છે કે તેને પણ એક દિવસ મરવાનું છે. મૃત્યુ એક એવી ઘટના છે કે જેનાથી કોઈ પણ વ્યક્તિ બચી શકતી નથી. આ નિશ્ચિત વાક્યનો પ્રત્યેક વ્યક્તિએ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. મૃત્યુ દરેક વ્યક્તિનો અંતે વિનાશ કરે છે. તેમ છતાં અંતિમ અવસ્થામાં પહોંચતા પહેલાં વ્યક્તિ કેટલાંક દિવસો જીવીત રહે છે. પરંતુ યથાર્થતા એ છે કે વ્યક્તિ મૃત્યુની નજીક આવવાની આશા રાખીને બેઠી હોય છે. આ જ વાસ્તવિક અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ છે. વ્યક્તિ સતત મૃત્યુની આશા લઈને બેઠી હોય છે અને આ વિચારને ધ્યાનમાં રાખીને કાર્ય કરતો હોય છે.

જે સમયે કોઈ વ્યક્તિ અમરતાની કલ્પના કરે છે ત્યારે તે વ્યક્તિના વિચારો ભ્રામક હોય છે. કોઈ પણ મૃત્યુથી બચી શકતું નથી. દરેક વ્યક્તિનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે. મૃત્યુ અનિવાર્યરૂપે કોઈ પણ વ્યક્તિને ઢસડી જાય છે અને ત્યાર પછી વ્યક્તિમાં કાંઈ પણ બાકી રહી જતું નથી. વ્યક્તિ એ વાતને જાણી લે છે કે શૂન્યતાની સાથે તેનો અનિવાર્ય સંપર્ક છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિમાં કાળજી પ્રત્યે રૂચી એટલા માટે હોય છે કે તે શૂન્યતાની તરફ ખેંચાય છે. તેની અંદર વધુમાં વધુ ત્રાસની ઉત્પત્તિ થાય છે કે

તે શૂન્યતાની નજીક ખેંચાશે. તે જીવનને અર્થહીન અને બેકાર સમજવા લાગે છે. તેને એવું દેખાવા લાગે છે કે, તે નકામો આ દુનિયામાં આવ્યો છે. તેની અંદર આ વિચાર વિકસતો જાય છે.

૪. બ્રેડલેનું તત્ત્વચિંતન

પ્રાસ્તાવિક:

આધુનિક યુગના જીનો (zeno) તરીકે ઓળખાણ પામેલા અને ૩૦મી જાન્યુઆરી, ૧૮૪૬માં ગાલસ્બરી (ઇંગલેન્ડ) જન્મેલા ફ્રાંસિસ હર્બર્ટ બ્રેડલે બ્રિટાની અધ્યાત્મવાદીઓમાં સૌથી વધારે ખ્યાતિપ્રાપ્ત અને પ્રભાવશાળી દાર્શનિક હતાં. તેમના જેવી તાર્કિકતા પ્રાચીન તથા આધુનિક દાર્શનિકોમાં જોવા મળતી નથી. તેમના તર્કોને સમજવા બુદ્ધિનો વ્યાયામ છે. પ્લેટોની જેમ બ્રેડલેને પણ તર્કશાસ્ત્ર પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તેઓ ડોકાર્ટની માફક સંદેહની સાથે આગળ વધે છે. બ્રેડલે કેવળ આપણા સામાન્ય વિશ્વાસને તોડવાનું કામ કર્યું નથી પણ વિચારોને વ્યવસ્થિત કરીને અપૂર્વ દાર્શનિક પદ્ધતિ રજૂ કરીને પોતાની રચનાત્મક પ્રતિભાનો પરચિય આપ્યો છે. સમકાલીન યુગમાં જ્યાં તત્ત્વમીમાંસા સૌથી વધારે આલોચનાપાત્ર રહી છે ત્યારે બ્રેડલેએ તેને નવજીવન આપ્યું છે. બ્રેડલેનો આદર્શવાદ તેમના પૂર્વવર્તી સ્પીનોઝા, શેલીંગ, શોપનહોવર વગેરે આદર્શવાદીઓથી પ્રભાવિત છે. પરંતુ તેમના પર હેગલનો સૌથી વધુ પ્રભાવ જણાઈ આવે છે.

હેગલ અને બ્રેડલે :

હેગલ અને બ્રેડલે વચ્ચે કેટલીક સમાનતા તો કેટલીક ભિન્નતા પણ છે. ભિન્નતા એ છે કે હેગલે કેવળ વિચારને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે જ્યારે બ્રેડલે વિચારની સાથે ભાવના અને ઇચ્છાને પણ મહત્ત્વ આપે છે. હેગલથી વિરુદ્ધ બ્રેડલે માને છે કે “નિરપેક્ષ તત્ત્વનાં અસ્તિત્વને પૂર્ણતઃ જાણવું સાંત જીવો માટે અસંભવ છે.” બ્રેડલે હેગલના એ વિચાર સાથે સહમત છે કે બુદ્ધિની બધી ધારણાઓ વિરોધગ્રસ્ત તથા અપૂર્ણ છે. પરંતુ આ વિચાર પરથી હેગલ દ્વન્દ્વાત્મક વિકાસની સંભાવના તરફ આગળ વધે છે જ્યારે બ્રેડલે તેમાં કોઈ વિકાસક્રમનો નિર્દેશ કરતા નથી. તે બન્ને વચ્ચેનું મહત્ત્વનું સામ્ય એ છે કે, જેવી રીતે હેગલ તર્કપ્રકૃતિ અને આત્માની વિશેષ પુર્ણતા પ્રાપ્તિ તરફના ક્રમને માને છે તેવી રીતે બ્રેડલે પણ સ્વીકારે છે કે સંસારમાં આપણે સત્યતાની કક્ષાઓ (degrees of truth) પ્રાપ્ત કરતા કરતા અંતિમ સત્ય તરફ આગળ

વધીએ છીએ. નિરપેક્ષ સત્તાને બ્રેડલે મૂર્ત સામાન્ય (concrete universal) માને છે જ્યારે હેગલ મૂર્ત નિરપેક્ષ (concrete absolute) નામ આપે છે.

બ્રેડલેનું ચિંતન :

બ્રેડલેએ પોતાના ખંડનાત્મક ચિંતનમાં ભૌતિક, અતિભૌતિક, વૈજ્ઞાનિક, ધાર્મિક તથા અન્ય તત્ત્વો કે જે ગુણ, વસ્તુ અને સંબંધયુક્ત છે તેવા બધા તત્ત્વોની આલોચના કરી છે. પદાર્થ અને ગતિ, દેશ અને કાળ, કાર્ય અને કારણ, આત્મા અને ઇશ્વર વગેરે બધું જ વિરોધગ્રસ્ત અને વ્યાધાતપૂર્ણ છે. આથી આત્મા આભાસ યા પ્રતીતિ માત્ર છે સત્ નથી.

બ્રેડલેની ઉપરોક્ત આલોચના તત્ત્વજ્ઞાનમાં કંઈ નવી નથી કેમ કે ઘણા દાર્શનિકોએ જગતને તર્ક દ્વારા આભાસ યા પ્રતીતિ સિદ્ધ કરેલ છે. પરંતુ બ્રેડલેની વિશેષતા એ છે કે તેઓ જગતને કેવળ આભાસમાત્ર માનતા નથી.

બ્રેડલે કહે છે કે, ‘જો વ્યાધાતપૂર્ણતા યા વિરોધગ્રસ્તતા આભાસની સૂચક હોય તો ચોક્કસપણે સત્યતા અવ્યાધાતપૂર્ણ (contradiction-less) યા વિરોધરહિત હોવી જોઈએ. પરંતુ તે આભાસથી પર નહીં પણ સ્વયં પોતાનામાં અભાસને સમાવિષ્ટ કરે છે. વાસ્તવમાં તે આભાસનો આધાર છે.’

આ સત્તત્ત્વને બ્રેડલે નિરપેક્ષ માને છે. આ નિરપેક્ષ તત્ત્વનું જ્ઞાન આંતરદર્શન (vision) યા તત્કાલીનશ્રદ્ધા (instinctive faith) દ્વારા થાય છે. જેના દ્વારા સાતત્યપૂર્ણ (harmonious) સંપૂર્ણ સત્તાનું જ્ઞાન થાય છે. આ પણ એક અનુભવ (experience) છે પરંતુ તેમાં કેવળ બૌદ્ધિક વિવેચના (reason) યા વિચાર નહીં પણ સંકલ્પ (willing) અને ભાવના (feeling) રહેલા છે. ભેદ રહિત નિરપેક્ષ સત્તામાં બધું સમાયેલું છે. બ્રેડલે કહે છે તેમ તેમાં સંકલ્પ, વિચાર અને ભાવના બધા મળીને એક બની જાય છે. જો કે બ્રેડલે માને છે કે પૂર્ણ નિરપેક્ષ સત્તાની પ્રત્યક્ષાનુભૂતિ સાંત જીવો માટે અસંભવ છે આપણે તો કેવળ તેની કેટલીક વિશેષતાઓને જ પામી શકીએ છીએ.

બ્રેડલે અનુસાર આભાસથી સત્ જુદું નથી, આભાસથી અલગ તેની કોઈ સત્તા નથી. પ્રત્યેક આભાસ સત્માં પરિવર્તિત થવા માટે સક્ષમ છે. જ્યારે આભાસ સત્ બને છે ત્યારે આભાસનું વ્યક્તિત્વ સમાપ્ત થઈ જાય છે.

બ્રેડલે કહે છે કે નિરપેક્ષ તો પૂર્ણ છે પણ આભાસોમાં સત્ના અમૂક અંશો હોય છે આ હિસાબથી એક આભાસ બીજા આભાસથી વધુ યા ઓછું સત્ હોય છે. બ્રેડલે તેને સત્યતાના સ્તર તરીકે ઓળખાવે છે.

નિરપેક્ષ સત્નાં સામાન્ય લક્ષણો :

૧. સત્ સંગત સ્વરૂપ છે

બ્રેડલે સત્યતાને સર્વપ્રથમ અવ્યાધાતપૂર્ણ કહે છે. અર્થાત્ તેમાં વિસંગતિઓનો અભાવ છે. તેનાથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે સત્ય વિરોધ રહિત અર્થાત્ સુસંગત છે. બ્રેડલે સંબંધાત્મક જગતને આત્મવિરોધગ્રસ્ત હોવાને કારણે આભાસ કહે છે પરંતુ તેઓ આભાસની ઉપેક્ષા કરતા નથી. આભાસ પણ કોઈક પ્રકારના સત્માં જ સમરસપૂર્ણ રહેલ છે. આથી સત્ સંગત સ્વરૂપ છે.

૨. સત્ એક છે

સત્ સંગત-સ્વરૂપ છે તેનાથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, તે અનેક નહીં પણ એક છે. અનેકતા આભાસની સૂચક છે. આથી સત્ એક છે.

૩. સત્ ચેતન છે

પરમસત્નું એક લક્ષણ ચેતના છે. બ્રેડલે અનુસાર સત્ હોવું અર્થાત્ અસ્તિત્વ હોવું ત્યારે સંભવ છે જ્યારે તે ચેતનામાં ઉપલબ્ધ હોય. અર્થાત્ કેવળ ચેતન અનુભવ સત્ય છે અને તેનાથી વિપરિત સત્ય નથી.

૪. સત્ અવિભાજ્ય છે

બ્રેડલે અનુસાર વિભાજન આભાસ જગતનો જ ગુણ છે. પ્રધાન અને અપ્રધાન, વિશેષણ અને વિશેષ્ય એ વિભાજન હોવાને કારણે જ આભાસ માનવામાં આવ્યા છે. આથી સત્યનો એક ગુણ વિભાજ્ય બની પ્રગટ થાય છે. ‘તે સર્વસંગ્રાહી અનુભવ છે જેમાં બધા ભેદો એકરસ બનીને સમાઈ જાય છે.

૫. સત્ પૂર્ણ છે

સત્ને એક, સંગતસ્વરૂપ, અવિભાજ્ય, અવ્યાધાતપૂર્ણ કહેવાથી સત્નો એક વધારે ગુણ પ્રગટ થાય છે, તે છે તેની પૂર્ણતા. સત્માં અપૂર્ણતા હોત તો તે ક્યારેય આપણી બુદ્ધિને સંતોષ આપતું ન હોત. આથી સત્ પૂર્ણ છે.

૬. સત્ સ્થૂળ છે

બ્રેડલે સ્થૂળતાને પણ તેઓ સત્નું એક લક્ષણ દર્શાવે છે. જો કે તેમણે આપલું આ લક્ષણ વિવાદાસ્પદ છે પરંતુ બ્રેડલે કહે છે કે, “મારી દૃષ્ટિએ નિશ્ચિત રીતે એ શક્ય છે.

૭. સત્માં સુખનું સંતુલન છે

બ્રેડલે એમ પણ માને છે કે સત્માં સુખનું સંતુલન રહે છે. સત્ શુભ છે માટે તેમાં દુઃખની માત્રા ખુબ ઓછી છે. દુઃખ કરતાં સુખની માત્રા વધારે છે જ.

૮. સત્ અતિવ્યક્તિગત છે

બ્રેડલે સાંત આત્માને આભાસ માને છે. માટે તેઓ સત્ને વ્યક્તિગત માનતા નથી. સત્ વ્યક્તિગતથી કાંઈક વધારે છે. માટે તેઓ સત્ને અતિવ્યક્તિગત (super personal) કહે છે.

૯. સત્ ઇશ્વર નથી

બ્રેડલે સત્ને અતિવ્યક્તિગત માનતા હોવા છતાં પણ તેને ધર્મમાન્ય ઇશ્વર સાથે સરખાવવાનું પસંદ કરતા નથી. ધર્મમાં ઇશ્વર અને મનુષ્ય વચ્ચે એક સંબંધ હોય છે. જ્યારે બ્રેડલે જે કાંઈ સંબંધયુક્ત છે તેને આભાસ કહે છે. વળી, વ્યક્તિ સાથે સંબંધિત ઇશ્વર નિરપેક્ષ રહી શકતો નથી માટે બ્રેડલે સત્ને ઇશ્વર તરીકે ઓળખાવવાનો ઇન્કાર કરે છે.

સમીક્ષા :

એમા કોઈ શંકા નથી કે આદર્શવાદી તત્ત્વચિંતકોમાં બ્રેડલે ખુબ પ્રભાવશાળી ચિંતક તરીકે ખ્યાતનામ છે. પરંતુ દર્શનશાસ્ત્ર એક એવું ક્ષેત્ર છે કે જેમાં આજ સુધી એવા કોઈ ચિંતકો થયા નથી જેમણે પૂર્ણ દર્શન રજૂ કર્યું હોય. આથી સ્વાભાવિક છે કે બ્રેડલેના ચિંતનની પણ સમીક્ષા થવા પાની છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. બ્રેડલે પોતાની તત્ત્વમીમાંસામાં બૌદ્ધિક સંતોષને પ્રધાન્ય આપે છે પરંતુ તત્ત્વમીમાંસકીય દૃષ્ટિએ તેઓ જે ‘સત્’ રજૂ કરે છે તે અંતતઃ બુદ્ધિના અતિક્રમણ અને તેના નિષેધની અપેક્ષા રાખે છે. આથી તેઓ જે સ્વરૂપે પરમ સત્ને રજૂ કરે છે તેમાં બુદ્ધિના સંતોષનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી.

૨. બ્રેડલે સત્યની કસોટી એક વાક્યમાં દર્શાવે છે કે સત્ અવ્યાધાતપૂર્ણ છે. પરંતુ આ એક યથાર્થ લક્ષણ દ્વારા તેઓ અન્ય સામાન્ય લક્ષણો તારવવાનો પ્રયત્ન કરે છે જે લક્ષણોને તેની સાથે કોઈ સંબંધ નથી. જેમ કે, સત્ એક છે, અવિભાજ્ય છે, ચેતન છે, સ્થૂળ છે, વગેરે.

૩. બ્રેડલે અનુસાર અંતિમ સત્ને જાણવાનું સાધન ચિંતન-પ્રક્રિયા છે. પરંતુ જે ચિંતન-પ્રક્રિયા દ્વારા તેઓએ શાસ્ત્રની રચના કરી છે તેનો મૂળ આધાર વાક્યો છે. વાક્યો ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય દ્વારા બનેલા હોય છે. વિધેય ઉદ્દેશ્ય વિશે કશીક માહિતી આપે છે. પરંતુ બ્રેડલે માને છે કે વિધેય ક્યારેય ઉદ્દેશ્યની પૂર્ણ વ્યાખ્યા કરી શકે નહીં. ત્યારે વાક્ય જ જો અપૂર્ણ રહી જતું હોય તો ચિંતન-પ્રક્રિયાના એકમ તરીકે અપૂર્ણ વાક્ય દ્વારા પૂર્ણસત્યનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે ?

૪. બ્રેડલે પરમ સત્ને ઇશ્વર માનવાનો ઇન્કાર કરે છે. બ્રેડલેના આ મતની પ્રિંગલ પેટીસન જેવા ઇશ્વરવાદી વિચારકોએ ટીકા કરી છે કે, બ્રેડલેનું પરમ સત્ માનવની ધાર્મિક આકાંક્ષાઓને સંતોષવામાં અસમર્થ છે. તેમના મતે પરમ સત્ આપણને ત્યારે જ સંતોષ આપી શકે કે જ્યારે તે આપણી સાથે જીવનની વિવિધ અનુભૂતિઓમાં વિદ્યમાન હોય. એટલું જ નહીં આપણા સુખ-દુઃખમાં પણ સામેલ થાય. વિશ્વનાં વૈવિધ્યનું માત્ર અતિક્રમણ કરનાર, અનુભવાતીત એવું પરમ સત્ આપણને કેવી રીતે સંતોષ આપી શકે ?

૫. બ્રેડલેનો આદર્શવાદ (૧૮૪૬-૧૯૨૪)

પ્રાસ્તાવિક :

જર્મન ફિલસૂફ હેગલના આદર્શવાદી તત્ત્વજ્ઞાનને ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રચલીત કરવાનો યશ ૧૯મી સદીના મહાન અંગ્રેજ તત્ત્વચિંતક એફ. એચ. બ્રેડલેનાં કાળે જાય છે. બ્રેડલેએ લખેલા (Reality and Appearance) ‘સત્ અને આભાસ’ નામના ગ્રંથમાં તેમની આદર્શવાદી તત્ત્વમીમાંસા પ્રગટ થાય છે. બ્રેડલેએ ૨૪ કરેલાં દર્શનમાં મૂખ્ય બે સિદ્ધાંતો અંગે વિચારણા કરી છે. -

૧. અંતિમ સત્નું સ્વરૂપ

૨. સત્તાની માત્રાઓ

તેમના આ બન્ને ખ્યાલોનો ક્રમશઃ વિચાર કરીએ.

૧. અંતિમ સત્ત્વનું સ્વરૂપ

હેગલના આદર્શવાદી સિદ્ધાંતનો સ્વકાર કરતાં બ્રેડલે પૂર્ણ વિરોધનો નિયમ અને દ્વન્દ્વાત્મક ગતિના સિદ્ધાંતની પરંપરાનું સમર્થન કરે છે. પરંતુ આ સિદ્ધાંતો વડે સ્વતંત્ર રીતે આગળ વધતા તેઓ હેગલથી કેટલીક મહત્વની બાબતમાં જુદા પડે છે.

સત્ત્વની વ્યાખ્યા :

બ્રેડલેના જણાવવા પ્રમાણે “અંતિમ સત્ત્વ એટલે જે તમામ પ્રકારના આંતર વિરોધોથી મુક્ત છે તે.” આવી સત્ત્વ સંબંધી વ્યાખ્યા આપણને સમગ્રલક્ષી દૃષ્ટિથી વિચારતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ આદર્શવાદી વિચારણા એ બ્રેડલેએ પોતે પોતાના માટે રજૂ કરેલો આદર્શ છે.

સત્ત્વની પૂર્વકચિત વ્યાખ્યાને આધારે વિચારતા બ્રેડલે સત્ત્વને જ્ઞેયરૂપ માનવાના હેગલના ખ્યાલનો વિરોધ કરે છે. તેઓ જણાવે છે કે, સત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર ભેદલક્ષી બુદ્ધિ કે વિચારણા અથવા તર્ક દ્વારા શક્ય બનતો નથી. માણસની ભેદલક્ષી બુદ્ધિ વિચાર દરમિયાન ‘તે’ (That) અને ‘શું’ (What) નો ભેદ ઊભો કરે છે. આવી ભેદકારી બુદ્ધિથી અભેદરૂપ સત્ત્વ જાણી શકાય નહીં. બ્રેડલે પોતાની વાત સ્પષ્ટ કરતાં ઉમેરે છે કે, આપણી વિચારણાની વિશેષતા એ છે કે તે હંમેશાં ‘સંબંધો’ રૂપી હથિયાર વડે વસ્તુને સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે અને અંતિમસત્ત્વનું સ્વરૂપ એવું છે કે તેમાં સંબંધો સંબંધો તરીકે નહીં પણ એક નવા રૂપે જ સમાયેલાં હોય છે. આથી જો વિચારણા વિચારણા મટી જાય તો જ તે અંતિમ તત્ત્વને પામી શકે. આથી હેગલની સાથે આપણે એમ માની શકીએ તેમ નથી કે Real is rational and rational is real. બ્રેડલેના ચિંતનમાં કેટલિક સ્વરૂપગત લાક્ષણિકતાઓ રજૂ થઈ છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. સત્ત્વ અનુભવ સ્વરૂપ છે.

અંતિમ સત્ત્વને તાર્કિક વિચારણા દ્વારા જાણી શકાય નહીં એમ જણાવ્યા પછી બ્રેડલે સંદેહવાદી કે અજ્ઞેયવાદી બની જતા નથી. તેઓ એમ કહેતા નથી કે, સત્ત્વનો અનુભવ શક્ય નથી. તેઓ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે, સત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર “તત્કાલીન અનુભવ” દ્વારા શક્ય બને છે. બ્રેડલેના મત પ્રમાણે

‘અનુભવ’ની પરિભાષામાં જ આપણને તત્ત્વનાં સ્વરૂપનો કાંઈક ખ્યાલ મળી શકે તેમ છે. જો કે આ અનુભવરૂપ તત્ત્વ આપણી લાગણી કે આપણા અનુભવની વર્તમાન અવસ્થાથી પર છે. આ દ્વારા માત્ર તેની ઝાંખી જ થાય છે. આ ઝાંખી કરાવતો ‘તત્કાલીન અનુભવ’ એવી લાગણી કે વેદના-સંવેદનાનો અનુભવ છે જેને આપણા વિચારો વીંખી પીંખી નાંખે તે પહેલાં આપણે માણીએ છીએ. તે અખંડાકાર અનુભૂતિની અવિભાજ્ય માનસિક સ્થિતિ છે. આવી સ્થિતિ બધા જ સંબંધોથી પર અને પૂર્ણ ઐક્યરૂપ હોવાથી વિભક્તતા એની એકતામાં સમાયેલી હોય છે.

આમ, બ્રેડલે માને છે તે પ્રમાણે નિરપેક્ષ પરમતત્ત્વ (Absolute) સર્વવ્યાપી, સર્વસંગ્રાહી અનુભવરૂપ છે. આ અનુભવ મર્યાદિત વ્યક્તિઓનાં રોજીંદા અનુભવથી જુદો છે. પરિમિત વ્યક્તિઓનો અનુભવ ખંડિત હોય છે. પરમ્ અનુભવ અખંડ, અવિભક્ત અને સમરસ હોય છે.

અંતિમ સત્ત્વને આધ્યાત્મિક અનુભવરૂપ ગણાવતા બ્રેડલે આદર્શવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે. બ્રેડલેના મતે ‘સત્ય હોવું’ તેનો અર્થ અસ્તિત્ત્વ ધરાવવું એવો થાય છે અને ‘અસ્તિત્ત્વ ધરાવવું’ એનો અર્થ જીવંત અનુભવમાં આવવું. આવો જીવંત અનુભવ એટલે જ સત્તા અથવા Reality

૨. અનુભવ વ્યક્તિવિશેષ છે.

બ્રેડલેના મતે ખરું પોતાપણું (Individuality) ફક્ત અંતિમસત્ત્વમાં જ છે. કારણ કે તમામ વિરોધોથી મુક્ત એવી આત્મ સુસંગતતા ફક્ત અંતિમસત્ત્વમાં જ જોવા મળે છે બીજા કોઈ પરિમિત તત્ત્વમાં તે જોવા મળતી નથી. પરિમિત વ્યક્તિમાં પોતાપણાનો અભાવ જોવા મળે છે. પરિમિત વ્યક્તિનો અનુભવ ક્ષણિક છે, અસર્વગ્રાહી છે અને તેમાં સર્વસિદ્ધ હેતુલક્ષીતા હોતી નથી. જ્યારે પરમસત્ત્વનો અનુભવ સ્થળ-કાળથી પર, સર્વગ્રાહી અને હેતુઓની સંપૂર્ણ સાર્થકતા કે હેતુની પૂર્ણતાની સભાનતાવાળો હોય છે.

પોતાપણું અનુભવતી પરિમિત વ્યક્તિ જ્ઞેયાત્મક વિવિધતા અનુભવવા છતાં જ્ઞાતા તરીકેની એકતા અનુભવે છે. એ જ પ્રમાણે વિચાર, લાગણી, ઇચ્છાનાં ભેદો સિવાયનો અભેદ અનુભવે છે. વિવિધ અંગ-ઉપાંગોનાં સંવેદનોની જીવંત એકતા અનુભવે છે. તેમ પરમતત્ત્વ સમગ્ર જગતની વિવિધતામાં રહેલી એકતારૂપે સ્વને અનુભવે છે. તેમનાં હેતુઓ તેમની બહાર નથી પરંતુ સ્વયંમાં છે.

અહીં સત્ તત્ત્વને વ્યક્તિ કહેવામાં બ્રેડલે વ્યક્તિમાં રહેલ ઐક્યનાં મૂળભૂત હેતુપૂર્વકનાં સ્વરૂપ પર ભાર મૂકે છે. સત્ તત્ત્વ એ સંપૂર્ણ વ્યક્તિ છે. વ્યક્તિરૂપતા કે પોતાપણામાં સંખ્યાત્મક એકતા મહત્વની નથી પણ ગુણાત્મક અદ્વિતીયપણું મહત્વનું છે.

બી આ જીવંત એકમને જીવશાસ્ત્રીય અર્થમાં પણ લઈ શકાય નહીં. તે એવું એકમ છે કે તેમાં સમગ્ર અને ભાગો એક-બીજામાં ઓતપ્રોત હોય છે. આ ઐક્ય પોને ખાતર છે પોતાની બહારના હેતુ માટે નહીં.

૩. અનુભવ વ્યવસ્થારૂપ (System) છે.

શરૂઆતમાં જણાવેલ તત્કાલીન અનુભવ પરમતત્ત્વની કક્ષાએ ‘તે’ અને ‘શું’ ને એકબીજામાં વણી લે છે. જો કે આ તત્કાલીન અનુભવની એકતા અને સંબંધાતિત સત્તારૂપ અનુભવની એકતા તદ્દન એક જ પ્રકારની નથી. શરૂઆતનો તત્કાલીન અનુભવ સત્તાત્મક હોવા છતાં વિચારની ક્રિયામાંથી પસાર થયો હોતો નથી. તેથી તેના ઘટક તત્ત્વો વચ્ચેના સંબંધોનું આપણને ભાન હોતું નથી. વિચાર આ તત્કાલીન અનુભવનું પૃથક્કરણ આ ઘટકતત્ત્વોમાં કરે છે, એમની વચ્ચેનાં સંબંધોને સ્પષ્ટ કરે છે અને સમગ્ર વસ્તુજગતની વિવિધતાને પદાર્થ, ગુણ, સંબંધ, કાર્યકારણત્વ, દેશ-કાળ, જીવન, આત્મા વગેરે વિધેયો દ્વારા વિચારમાં એકત્રિત કરે છે. પ્રત્યેક વિધેય આપણા અનુભવને એકાંગી રીતે રજૂ કરે છે. તેથી તે વિધેયો સત્ય પ્રગટ કરતાં નથી. આ વિધેયોને જો કોઈ વ્યવસ્થામાં જોડી એમની વચ્ચે ચડતો ઉતરતો ક્રમ સ્થાપિત કરી તેમની વચ્ચે એકતા સ્થાપવામાં આવે તો જ તેમાં સમગ્ર સત્ય પ્રગટ થાય. આથી જ સત્ તત્ત્વ એક એવી વ્યવસ્થા માનવાની છે કે જેમાં ભેદ હોય પણ તે સુસંગતતા સાથે પૂર્ણપણે રહેલા હોય. અલબત્ત આ ભેદો અંતિમ સત્માં કઈ રીતે પોતાની સત્તા ગુમાવ્યા સિવાય રહેલા છે તે આપણી બુદ્ધિ જાણી શકતી નથી. બ્રેડલેના શબ્દો છે, -Some how કોઈક રીતે તે સમાયેલાં છે. અહીં બ્રેડલેનો અજ્ઞેયવાદ એક પ્રકારના રહસ્યવાદમાં પરિણમે છે.

સારાંશ એ છે કે તત્કાલીન અનુભવ એ જ્ઞાનની શરૂઆતની સ્થિતિ છે અને તત્કાલીન અનુભવ એ જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયાનો અંત પણ છે. જ્ઞાનની શરૂઆત તત્કાલીન અનુભવથી થતી હોવા છતાં જ્યાં સુધી ભેદલક્ષી વિચારણા દ્વારા એ પ્રથમિક સ્થિતિનું પૃથક્કરણ ન થાય અને પૃથક્કરણ થયા પછી એના ભેદોમાં કોઈક વ્યવસ્થા સ્થપાઈ સત્તાત્મક વ્યવસ્થિત

તત્કાલીન અનુભવનું આપણને ભાન ન થાય ત્યાં સુધી સત્તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો ગણાય નહીં.

૬. સત્ની માત્રાઓ : Degrees of reality

અંતિમતત્ત્વના સ્વરૂપ વર્ણનમાંથી જગતના અનુભવોનો ખુલાસો જો ન મળે તો અંતિમતત્ત્વનું વર્ણન માત્ર કલ્પના જ માત્ર બની રહે. આ ખુલાસો આપતા બ્રેડલે સત્ની માત્રાઓનો સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે.

જગત અંગેનાં આપણાં રોજીંદા અનુભવથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જગત વિવિધતાથી સભર છે. આ વિવિધતા વ્યક્તિગત અને વસ્તુગત વિશેષતા રૂપે અનુભવાય છે. આમ છતાં વિવિધતાની સાથોસાથ એકતા પણ જોવા મળે છે. આપણાં અનુભવમાં કાંઈક સામાન્ય તત્ત્વ પણ રહેલું છે. આ એકતાનું તત્ત્વ છે.

શુદ્ધ અનુભવ એકતા અને અનેકતા બન્નેને પોતામાં સમાવે છે. આ એક અંતિમ અનુભવ જુદા જુદા અનુભવોને સમાવે છે. જુદા જુદા અનુભવોમાં વ્યક્તિ વિશેષતા હોવા છતાં તેઓ પરસ્પરાવલંબી છે. આમાનાં પ્રત્યેક ઉપર બાકીનાની સ્પષ્ટ અસર હોય છે. સમગ્ર વિશ્વનાં તમામ પદાર્થો, બનાવો કે અનુભવો જીવંત ઐક્યનાં સંબંધથી સંકળાયેલા છે. આથી એકમાં થતો નાનોશો ફેરફાર બીજા પર અસર પાડે છે. એવો કોઈપણ વ્યક્તિગત અનુભવ નથી જેનો સમાવેશ અંતિમ એકમાં ન થતો હોય. અંતિમ અનુભવ અનેકનો બનેલો છે. છતાં ઢગલારૂપ નહીં પરંતુ વ્યક્તિવિશેષ રૂપ છે. આ વ્યાપક અંતિમ અનુભવની વિવિધ દૃષ્ટિએ જ અનેક વ્યક્તિગત અનુભવ એમ પણ કહી શકાય. અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓમાં પોતાની જાતને અભિવ્યક્ત કરતું એક દૃષ્ટિબિંદુ તે જ અંતિમ શુદ્ધ વ્યાપક અનુભવ છે.

બ્રેડલેનાં વિચારોને સ્પષ્ટ કરતાં ટેઇલર વર્ણવે છે તે પ્રમાણે જો અંતિમ વ્યાપક અનુભવને સત્ Reality કહીએ તો વ્યક્તિગત વિવિધ અનુભવને તદ્દન અસત્ કે ભ્રમ ન કહી શકાય, જેટલે અંશે તે અનુભવનું તત્ત્વ ધરાવે છે એટલે અંશે તે વાસ્તવિક છે. એ ખરું છે કે તે અંતિમ સત્તા ધરાવતા નથી. અથી તે સત્નાં આભાસો એટલે કે સત્નાં ભાગો છે પણ ભ્રમો નથી. આમ આ અભાસો ભાગો તદ્દન અસત્ય નથી કારણ કે તે ન હોય તો સત્ તત્ત્વ જ ન હોય. તેના દ્વારા જ સત્ય અભિવ્યક્ત થાય છે. આભાસો સમગ્ર ન હોવાથી

વિરોધાભાસ ઉત્પન્ન કરે છે. આપણી વ્યક્તિગત અનુભૂતિ સંપૂર્ણ હોઈ શકે નહીં. તેમ છતાં તેમાં પૂર્ણતાની વત્તીઓછી માત્રાવાળી જરૂર હોઈ શકે છે.

આભાસની વિશેષતા એ છે કે તેમાં વિરોધાભાસ જોવા મળે છે. જ્યારે સત્ તે છે કે જે તમામ વિરોધોથી મુક્ત છે. આમ છતાં આ અભાસોનું અસ્તિત્વ સત્થી તદ્દન સ્વતંત્ર હોઈ શકે નહીં. અંતિમ રીતે આ આભાસો સત્માં વિલીન થાય છે ત્યારે તેની અસંગતિ કે વિરોધો નાશ પામે છે. સત્ના અવિભાજ્ય અંગ તરીકે અનુભવાય છે.

જગતના વિવિધ અનુભવો સત્ની જ વિવિધ અભિવ્યક્તિઓ છે. આ બાબત પ્રત્યેક અનુભવ માટે સત્ય છે. અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું આ બધી અભિવ્યક્તિ સરખી જ સત્ય હોય છે ? કે તેમની વચ્ચે કોઈ તફાવત રહેલો છે ? બેડલેના મતે તેમની વચ્ચે તફાવત જરૂર છે પણ આ તફાવત બે ક્ષેત્રોનો તફાવત નથી પરંતુ ક્ષત્ર માત્રાઓનો જ તફાવત છે. દા.ત. શરીર તેના બધા અવયવોમાં વ્યાપ્ત છે. છતાં તે હૃદય સાથે જે પ્રકારનો સંબંધ ધરાવે છે તેવા જ પ્રકારનો સંબંધ વાળ કે નખ સાથે ધરાવતું નથી. એ જ રીતે અંતિમ શુદ્ધ અનુભવ તત્ત્વની અભિવ્યક્તિમાં તારતમ્ય એટલે કે ચડતો ઊતરતો ક્રમ (gradation) રહેલ છે. જે સત્ની માત્રા તરીકે ઓળખાય છે. કોઈમાં સત્ વધુ માત્રામાં વ્યક્ત થાય છે તો કોઈમાં ઓછી માત્રામાં વ્યક્ત થાય છે. જો આ પ્રકારની માત્રાઓનો ભેદ ન પાડીએ તો વિકસિત અને અવિકસિત વચ્ચેનો ભેદ ભૂસાય જાય છે અને સર્વચેતનવાદીઓની જેમ પથ્થર અને માનવ અસ્તિત્વ સમાન ભૂમિકાનાં માનવા પડે છે.

સત્ની માત્રાને માત્ર અનુભવની કસોટીથી ન વિચારતાં બીજી બે કસોટી વડે પણ વિચારી શકાય છે.

(૧) વ્યાપકતાની કસોટી

(૨) સુસંગતતાની કસોટી

વ્યાપકતાની કસોટી અનુસાર જે અનુભવમાં વ્યાપકતાનું તત્ત્વ વધારે તે અંતિમ તત્ત્વની વધુ નજીક ગણાય. કારણ કે અંતિમ તત્ત્વ સર્વોચ્ચ કક્ષાની વ્યાપકતાનું લક્ષણ ધરાવે છે.

સુસંગતતા કે સામંજસ્ય જે અનુભવમાં વધુ માત્રામાં હોય તે વધુ સત્ ગણાય કારણ કે પરમ સત્ વિસંવાદિતા અને આંતરવિરોધોથી મુક્ત છે.

ઉપર્યુક્ત કસોટીઓને ધ્યાનમાં લેતા એ સ્પષ્ટ થાય છે કે અંતિમ સત્ એક જ છે, સુસંવાદિત અને સર્વગ્રાહી છે. આ પ્રકારના ખ્યાલમાં એકતત્ત્વવાદી સિદ્ધાંતનું મૂલ્ય સ્વીકારાયું છે અને વિવિધતા કે અનેકતાને સત્ની માત્રાઓ તરીકે ગણાવવાથી તે પણ સત્ બને છે. આ રીતે બહુતત્ત્વવાદને પણ ન્યાય થયો છે.

સમીક્ષા :

(૧) બ્રેડલેએ સત્ અથવા સત્તાને અનુભવ સ્વરૂપ વર્ણવેલ છે. પરંતુ આ અનુભવ ‘કોનો ?’ અર્થાત્ આ અનુભવ કરનાર કોણ ? તેનો જવાબ બ્રેડલેના સમગ્ર ચિંતન દરમિયાન મળતો નથી. આથી અનુભવનારના અભાવમાં અનુભવ એ કેવળ અમૂર્ત ખ્યાલ બની રહે છે.

(૨) એક બાજુથી એમ જણાવવું કે નિરપેક્ષ સત્ વિકસતું નથી અને બીજી બાજુથી વ્યક્તિગત વિકાસને માત્રા દ્વારા સમજાવવો એ બન્ને સાથે જતીબાબત નથી. પ્લેટોથી માંડીને હેગલ સુધીના આદર્શવાદીઓ માટે ગતિ-પરિવર્તન કે વિકાસ એક સમસ્યા જ બની રહી છે. જો પરિવર્તન સત્ય માનીએ તો પૂર્ણતા અસત્ય બની જાય છે અને પૂર્ણતાને સત્ય માનીએ તો વિકાસ એ ભ્રાંતિ માત્ર પુરવાર થાય છે.

(૩) બ્રેડલે એક બાજુ કાન્ટના અજ્ઞેયવાદનો વિરોધ કરવામાં હેગલ સાથે સહમત થાય છે તેમ છતાં તેઓ ‘પૂર્ણ સત્ પૂર્ણપણે જ્ઞાત છે અથવા જ્ઞેય છે’ એમ સિદ્ધ કરી શકતાં નથી. આથી તેમનાં દર્શનનો અંત અજ્ઞેયવાદમાં જ આવે છે.

(૪) ડો. ચબની ટીકા છે કે આ લોકો જગતની વિવિધતા બચાવવા જતાં પોતાની જાત ગુમાવી બેસે છે.

૭. તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદનો ચકાસણીનો સિદ્ધાંત

પ્રાસ્તાવિક :

તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદનું ઉદ્ભવ સ્થાન અસ્ટ્રીયાનું વિએના શહેર રહ્યું છે. તેમાં ચિંતન ચર્ચામાટે એકઠા થતાં વિચારકોનું એક વર્તુળ બન્યું હતું. જે વિએના સર્કલ તરીકે ઓળખાતું હતું. તેમાં રૂડોલ્ફ કાર્નેપ, વેઈસમેન, શ્લીક,

જેવા જુદા જુદા ક્ષેત્રનાં વિદ્વાનો એકઠા થતાં હતાં અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા. ૧૯૨૩માં મોરિલ્જ શ્લીકની આગેવાની હેઠળ યોજાયેલા એક પરિસંવાદમાંથી તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદની શરૂઆત થઈ. આ પ્રત્યક્ષવાદી હિલચાલ પર વિદ્વેગેન્સ્ટાઈનના વિચારોની પ્રબળ અસર જોવા મળે છે.

તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદી વિચારધારા આ સદીની ક્રાંતિકારી વિચારધારા માનવામાં આવે છે. તે ઘણી પ્રવાહી સ્થિતિમાં છે. કારણ કે તાર્કિક વિધાયકતાવાદીઓનાં વિચારોમાં ઝડપી પરિવર્તનો નોંધાયા છે. ક્યારેક તો તેમના પુસ્તકો કે લેખો છપાતા હોય તે વખતે જ એના લેખકની નોંધ પણ છપાતી હોય કે લેખકે આ વિચારોમાં પરિવર્તન કર્યું છે. તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદમાં નીચેના ચાર સામાન્ય સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર થયેલો જોવા મળે છે.

(૧) વિધાનનાં મુખ્ય બે પ્રકારો છે- સાદા અને સંયુક્ત. સાદા વિધાનની સત્યતાનો આધાર તેમાં રજૂ થતી માહિતીનાં સંવેદપણ પર અને સંયુક્ત વિધાનની સત્યતાનો આધાર તેની અંતર્ગત રહેલાં સાદા વિધાનની સત્યતા પર રહેલો છે.

(૨) કોઈ પણ વિધાનનો અર્થ તેના સંવેનદ દ્વારા પરીક્ષણની પદ્ધતિ પર આધારિત છે.

(૩) અનુભવ નિરપેક્ષ જ્ઞાન વિશ્લેષણાત્મક હોય છે. તે માત્ર વિચારના વસ્તુને વ્યક્ત કરે છે. કુદરતનાં સત્યોની માહિતી આપતાં નથી.

(૪) મૂલ્યને લગતા વિધાન સાચા પણ નથી અને ખોટા પણ નથી. એ તો માત્ર મનોવલણો વ્યક્ત કરે છે.

આ ચાર લક્ષણોવાળા તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદની વ્યાખ્યા કરતાં એમ કહેવામાં આવે છે કે, તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ એટલે ગાણિતિક અને તાર્કિક એવા વિશ્લેષક વિધાનો અને ઇન્દ્રિય અનુભવ દ્વારા જેમની આખરે ચકાસણી કરી શકાય તેવા અનુભવમૂલક વિધાનો સિવાયનાં વિધાનો અર્થશૂન્ય છે અને તેથી તત્ત્વવિદ્યાનાં વિધાનો અર્થશૂન્ય છે. અર્થપૂર્ણ તત્ત્વવિદ્યા અશક્ય છે એમ પ્રતિપાદિત કરનારો તત્ત્વસિદ્ધાંત.

ચકાસણીનો સિદ્ધાંત અને તેમાં સુધારો :

તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદના વિકાસનો ઇતિહાસ જોતા એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ પરિપક્વતા તરફ આગળ વધતો વાદ છે. પ્રારંભમાં આ વાદે એવો મત ગ્રહણ કર્યો હતો કે કોઈ પણ અનુભવમૂલક વિધાન તો જ અર્થપૂર્ણ ગણાય કે જો તેની ઇન્દ્રિયાનુભવ દ્વારા વાસ્તવિક રીતે ચકાસણી થઈ શકે તેમ હોય. આ મતના અનુસંધાનમાં આપત્તિ એ આવી કે (૧) ભૂતકાળને લગતા અનુભવાત્મક વિધાનો (૨) વિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રમાં આવતા અનુભવમૂલક સામાન્ય વિધાનો અને (૩) અન્યના મનને લગતા અનુભવાત્મક સામાન્ય વિધાનોની ઇન્દ્રિય અનુભવ દ્વારા વાસ્તવિક રીતે ચકાસણી થઈ શકતી નથી. કારણ કે ભૂતકાળ હવે રહ્યો નથી. અને સર્વનું અથવા અન્યના મનનું નિરીક્ષણ જ અસંભવ છે. આ આપત્તિના નિરાકરણ માટે તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓએ પોતાના સિદ્ધાંતમાં નીચેના બે મહત્વપૂર્ણ સુધારાઓ સ્વીકાર્યા છે.

(૧) ચકાસણીની સૈદ્ધાંતિક શક્યતા :

આ સુધારા દ્વારા શ્લીક જેવા તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓએ એવું સ્વીકાર્યું છે કે, કોઈ પણ અનુભવાત્મક વિધાનની અર્થપૂર્ણતાનાં સ્વીકાર માટે તેની ઇન્દ્રિયાનુભવ દ્વારા વાસ્તવિક રીતે ચકાસણી થાય તે જરૂરી નથી પણ જે વિધાનમાં આ પ્રકારની ચકાસણીની સૈદ્ધાંતિક શક્યતા રહેલી હોય તે વિધાન પણ અર્થપૂર્ણ છે.

(૨) નિર્બળ ચકાસણીની શક્યતા :

આ સુધારા દ્વારા એયર જેવા તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓએ એમ સ્વીકાર્યું છે કે, અમુક વિધાનની વાસ્તવિક ઇન્દ્રિયાનુભવ દ્વારા ચકાસણી ભલે શક્ય ન હોય પણ જો તે વિધાનની સત્ય હોવાની સંભાવના પણ જો કોઈ ઇન્દ્રિયાનુભવ દ્વારા નિર્દેશી શકાતી હોય તો તે વિધાનને પણ અર્થપૂર્ણ ગણી શકાય.

ઉપર્યુક્ત સુધારાને આધારે એયર જણાવે છે કે, “ચંદ્રની બીજી બાજુએ પર્વત છે” જેવા વિધાનોનું સૈદ્ધાંતિક પરીક્ષણ થઈ શકે છે. આથી તે અર્થહીન બની જશે નહીં. આવા પરીક્ષણને સુસંગત ક્યા અવલોકનો શક્ય છે તે આપણે જણાવી શકીએ તેમ છીએ.

વિધાનની અર્થપૂર્ણતા અને ચકાસણી ક્ષમતા અંગેનાં તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓએ સ્વીકારેલા ઉપર્યુક્ત બન્ને સુધારાઓ જોતા એ સ્પષ્ટ થાય

છે કે, તેમણે વિધાનનાં અર્થ અંગેના પોતાના મૂળ મંતવ્યને વ્યાપક દૃષ્ટિએ ઘટાવવાનો ચત્ન કર્યો છે. પણ ‘અનુભૂતિ’ નો ઇન્દ્રિયાનુભૂતિથી વિશેષ વ્યાપક અર્થ સ્વીકાર્યો નથી. અઅથી તત્ત્વવિજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્ર અને આદર્શલક્ષી નીતિશાસ્ત્રનાં વિધાનો હકીકતની દૃષ્ટિએ નિરર્થક છે- અર્થહીન છે એવો નિષ્કર્ષ એયરના સિદ્ધાંતમાથી નિષ્પન્ન થાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાન સિદ્ધાંત નથી પણ પ્રવૃત્તિ છે.

વિદ્ગેન્સ્ટાઇન તેમના પુસ્તક “ટ્રેક્ટેટસ ઓન લોજીકો ફિલોસોફીકલ્સ” માં તત્ત્વજ્ઞાનને વિજ્ઞાનોનું તર્કશાસ્ત્ર બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વિદ્ગેન્સ્ટાઇનના મતે તત્ત્વજ્ઞાન વસ્તુજગતના સ્વભાવને લગતી હકીકતોનાં જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરી શકે નહીં. તે કામ વિજ્ઞાનોનું છે. ફક્ત વિચારણામાંથી જ વસ્તુજગતનાં સ્વભાવનું જ્ઞાન મળી શકે નહીં. વિચારણાનું કાર્ય હકીકતના અર્થઘટનમાં છૂપાયેલા અર્થને પ્રગટ કરવાનું છે. આથી તત્ત્વજ્ઞાનનું કાર્ય વિચારોની સ્પષ્ટતા કરવાનું છે. આ માટે તેમણે વિજ્ઞાનોનાં સંશોધનો પર પ્રકાશ પાડવાનું કર્ય કરવાનું છે. વિજ્ઞાનીઓ જ્યારે કાર્યકારણ, શક્તિ, અનિવાર્યતા, હેતુમૂલકતા, જીવન ખૂબ વ્યાપક મહત્ત્વ ધરાવતા ખ્યાલોનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તેની ચકાસણી કરવી જરૂરી બને છે. તત્ત્વજ્ઞાનીનું મહત્ત્વનું કાર્ય આ જ છે. આમ, તત્ત્વજ્ઞાન સિદ્ધાંત નથી પણ પ્રવૃત્તિ છે. તત્ત્વજ્ઞાનનું પરિણામ અમૂક ‘તત્ત્વજ્ઞાનીય વિધાનો’ નથી પણ વિધાનોનું સ્પષ્ટિકરણ છે. વિજ્ઞાનનું કાર્ય આ જગત વિશે શું સાચું છે તે શોધવાનું છે. જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનનું કાર્ય શું સાચી રીતે કે ખોટી રીતે કહી શકાય એમ છે તે પાછળ રહેલા તર્કશાસ્ત્રને ખુલ્લું પાડવાનું છે. આમ, તત્ત્વજ્ઞાનનું કાર્ય વિજ્ઞાનો દ્વારા શોધવામાં આવેલી જગત વિષયક હકીકતોમાં વધારો કરવાનું નથી પણ આવી હકીકતોને લગતાં વિધાનો પાછળનું તર્કશાસ્ત્ર વ્યક્ત કરવાનું છે.

આમ, તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓનું એક સર્વસાધારણ મંતવ્ય એવું બંધાયું હોવાનું જોવા મળે છે કે, તત્ત્વજ્ઞાન પ્રથમ હરોળનું વિજ્ઞાન જ નથી પણ દ્વિતીય હરોળનું સંશોધન છે. એટલે કે સમાજ, માનવી, ભાષા, જગત વિશે, એ કોઈ નવી માહિતી આપતું નથ પણ માહિતી આપવાની રીતોની સમીક્ષાત્મક વિચારણા કરે છે. તે જ્ઞાન, સત્ય, મૂલ્ય, પદાર્થ, સમાજ કે જગતની સંકલ્પનાની સમીક્ષા કરે છે. જો આપણે એમ કહીએ કે સમીક્ષાત્મક વિચારણાનો વિજ્ઞાનમાં પણ ઉપયોગ થાય છે તો પસમોર કહે છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાનમાં સમીક્ષાત્મક વિચારણાની પણ સમીક્ષાત્મક તપાસ થાય છે. વિજ્ઞાનમાં જે કાંઈ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે તેના જ્ઞાનનાં દાવાઓ, રીતી,

પ્રમાણો, પરિભાષા વગેરેની સમીક્ષાત્મક ચર્ચા એ જ તત્ત્વજ્ઞાન છે એમ તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓ માને છે.

વિજ્ઞાનોનાં તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ :

વિજ્ઞાનોનું તત્ત્વજ્ઞાન એ વિજ્ઞાનો વિશે વાત કરે છે એટલે તે વિજ્ઞાનોનો જ એક ભાગ નથી. તે માત્ર સંકલ્પનાલક્ષી- સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ છે.

આ દૃષ્ટિએ વિજ્ઞાનોની પદ્ધતિના તાર્કિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપવાનું તેનું પ્રયોજન છે. આમ, વિજ્ઞાનનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાયોગિક સંશોધન નથી પણ આવા પ્રયોગિક સંશોધનોનાં તાર્કિક કે જ્ઞાનમીમાંસકીય પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરે છે. તેની પોતાની પદ્ધતિ વિશ્લેષણાત્મક છે. તેમાં કાર્યકારણનો નિયમ, સિદ્ધાંત કે સ્પષ્ટીકરણનું સ્વરૂપ કેવું છે તેની ચર્ચા કરવામાં આવે છે.

દા.ત. મનોવિજ્ઞાનમાં ક્રોઈડનો વ્યક્તિત્વ અંગેનો સિદ્ધાંત, ઇતિહાસમાં માર્ક્સનો ગત્યાત્મકતાઅંગેનો સિદ્ધાંત, સ્કિનરનો ક્રિયાત્મક અભિસંધાનનો સિદ્ધાંત વગેરે એ બધા સાથે વિજ્ઞાનનાં તત્ત્વજ્ઞાનને સીધો સંબંધ નથી પણ સિદ્ધાંત એટલે શું ? તે પ્રકારની પયાની ચર્ચા મહત્વની છે. એ જ રીતે ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ, વરાળનો નિયમ કે ઉત્ક્રાંતિનો નિયમ આ બધા કહેવાતા કુદરતી નિયમો કુદરતી શી રીતે છે ? એ પ્રશ્ન વધુ મહત્વનો અને પાયાનો માનવામાં આવે છે. સમાજલક્ષી વિજ્ઞાનોને લાગેવળગે છે તેમાં પણ નિયમો શોધવામાં આવે છે અને આગાહીઓ કરવામાં આવે છે. આવી આગાહીઓ સાચી પડે છે કે ખોટી તેના કાર્યકારણ સંબંધ કે ઐતિહાસીક બનાવોની વિગતમાં ઉતર્યા વગર આ આગાહીનું સ્વરૂપ શું છે તે પ્રશ્ન વિજ્ઞાનોનું તત્ત્વજ્ઞાન ઉઠાવે છે.

સારાંશ એ છે કે તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓના મતે આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનનું કાર્ય અતિપ્રકૃતિક એટલે કે પારલૌકિક સત્યો શોધવાનું નથી. એ જ રીતે પ્રકૃતિક જગત અંગેના સત્યોનું સંશોધન પણ તેણે કરવાનું નથી. તેમણે તો માત્ર વિજ્ઞાનોનું પુનઃઅર્થઘટન કરવાનું કાર્ય કરવાનું છે.

તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓનો ઉપર્યુક્ત મત આગળ વધતાં ભાષાવિશ્લેષણવાદ નામનાં એક નવા જ સિદ્ધાંત તરફ આપણને લઈ જાય છે. જો કે તત્ત્વજ્ઞાનની સ્વાયતતા હજી લેતો તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓનો અમત સર્વગ્રાહી અને સંતોષકારક બની શક્યો નથી. તેનું જો કોઈ વિધાયક મૂલ્ય

હોય તો તે એટલું જ છે કે, તેમણે કેવળ અમૂર્ત તત્ત્વજ્ઞાનના સ્થાને જીવનલક્ષી તત્ત્વજ્ઞાનની હિમાયત કરી છે.

૮. ભાષાનું તત્ત્વજ્ઞાન યા ભાષાવિશ્લેષણવાદ

પ્રાસ્તાવિક :

સમકાલીન તત્ત્વચિંતનની મુખ્ય હીલચાલમાંના એક પ્રકાર તરીકે તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ ખૂબ જાણીતો બનેલો છે. તેની પશ્ચાદ ભૂમિકામાં તાર્કિક અણુવાદ રહેલો છે. જ્યારે અનુવર્તી વિચારધારા તરીકે ભાષા વિશ્લેષણનું નામ ખૂબ જાણીતું બનેલું છે.

ભાષાકીય તત્ત્વજ્ઞાનના મુખ્ય પ્રણેતા વિટગેન્સ્ટાઇન નું નામ આગળપડતું બની ગયું છે. વિટગેન્સ્ટાઇન મૂળભૂત રીતે તત્ત્વચિંતક થવા માટે નહીં પણ ઇજનેરી વિદ્યાના અભ્યાસી હતાં અને વ્યવસાયે પછીથી શિક્ષક બન્યા હતાં. બર્ટ્રાન્ડ રસેલના વિદ્યાર્થી તરીકે તેમણે તત્ત્વચિંતનની દિક્ષા લીધી હતી. ૧૯૩૦ થી ૧૯૫૧ સુધીના સમયગાળા દરમિયાન તેમણે ભાષા અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી કેટલાક સિદ્ધાંતો વિકસાવ્યા હતાં. આ સિદ્ધાંતોનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ તેમણે તેમના પુસ્તક ‘ટેક્ટેટસ’ માં કર્યું હતું. જેનું પ્રકાશન ૧૯૨૨માં કરવામાં આવ્યું. અલબત્ત આ પુસ્તક દ્વારા તેમણે સમકાલીન તત્ત્વજ્ઞાનમાં અસાધારણ ખ્યાલો મેળવ્યા હોવા છતાં તેમના વિચારોમાં સતત થયેલાં વિકાસના પરિણામે પછીથી ટેક્ટેટસના સિદ્ધાંતો ઘણાંબધા બદલાઈ ગયા હતાં. જે એમના મૃત્યુ પછી ૧૯૫૩માં ‘ફિલોસોફીકલ ઇન્વેસ્ટિગેશન’ ના નામથી પ્રકાશિત થયાં હતાં.

તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદની માફક વિટગેન્સ્ટાઇન પણ પ્રચલીત તત્ત્વવિદ્યા અને મૂલ્યમીમાંસાનો વિરોધ કરે છે. એક અર્થમાં સમગ્ર રૂઢીગત ફિલોસોફીનું ખંડન કરવાનું તે કાર્ય કરે છે. આ ખંડનમાં બહુ જ સૂત્રાત્મક રીતે અને તાર્કિક રીતે રજૂઆત કરી છે. લખવાનો મૂળ હેતુ તેઓ જણાવે છે તેમ ભાષાનું હાર્દ, ભાષાની વપરાશ અને ભાષાનું બંધારણ સમજાવવાનું છે. તે પ્રમાણે તર્કશાસ્ત્રની મદદથી ભાષાનાં બંધારણ ઉપર અને સૃષ્ટિનાં બંધારણ ઉપર જરૂરી પ્રકાશ પાડી શકાય તેમ છે. ભાષાનો મૂખ્ય હેતુ વિધિનું નિરૂપણ કરવાનો છે. મનોવિજ્ઞાન પ્રમાણે ભાષા વિદ્યાનોની બનેલી છે. આ બાબતમાં પાયાના બે સવાલો ઉપસ્થિત થાય છે.

- (૧) ભાષા અને વિશ્વનો સંબંધ શું છે ? (હકીકત યા તથ્ય સાથેનો)
- (૨) વિધાનો એકબીજાથી કેવી રીતે સંકળાયેલાં છે ?

ઉપરના બન્ને સવાલોનો વિટગેન્સ્ટાઇને કરેલો વિચાર નીચેના જવાબો રૂપે વ્યક્ત થાય છે.

૧. પ્રાથમિક વિધાનો (સાદા વિધાનો)

પ્રાથમિક વિધાનો એ આણવિક તથ્યોનું તાત્વિક ચિત્રણ છે અને આ આણવિક તથ્યો હજુ પૃથક્કરણીય છે.

૨. સંયુક્ત વિધાનો (જટિલ વિધાનો)

સંયુક્ત વિધાનો એ સાદા વિધાનોનાં સત્યફલનલક્ષી. અર્થાત્ સંયુક્ત વિધાનોની સત્યતાનો આધાર સાદા વિધાનો પર છે.

ભાષાનાં ઉપયોગ દરમિયાન તેમાં વપરાતા શબ્દો જ્યારે નામ તરીકે વપરાય છે ત્યારે તે વસ્તુઓનો નિર્દેશ કરે છે. પણ આ વસ્તુઓ સીધે સીધી આપણાં અનુભવમાં આવતી નથી. એટલે કે વસ્તુ તરીકે અનુભવાતી નથી પરંતુ હકીકત તરીકે અનુભવાય છે. આમ, તાર્કિક અણુવાદ, તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ અને ભાષા વિશ્લેષણવાદ ત્રણેના મૂળમાં એક સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંત જો કોઈ પડેલો હોય તો તે “અણુરૂપ હકીકતો”નો છે.

હકીકત એટલે શું ?

વિટગેન્સ્ટાઇનના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘કોઈ પણ અવસ્થા એક હકીકત છે. આવી અવસ્થા જો હકીકતરૂપ હોય તો તેનું આણવિક અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ.’ બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો હકીકત તે છે કે જે ખોતાને અનુરૂપ એક બાજુએ વસ્તુ અને બીજુ એ અનુભવની અવસ્થાનું અસ્તિત્વ નિર્દેશે છે.

વિટગેન્સ્ટાઇન જણાવે છે તેમ કોઈ પણ શબ્દનો અર્થ શું થાય છે ? એમ પૂછવાને બદલે એમ પૂછવું જોઈએ કે કોઈ પણ શબ્દનો ઉપયોગ શું થાય છે ? આમ પૂછવાથી ભાષાનો ઉપયોગ બતાવતાં શબ્દનો અર્થ સંદિગ્ધ રીતે જાણી પ્રમાણી શકાય છે. એટલે કે ઉપયોગ દ્વારા ભાષાનો અર્થ નક્કી કરવાની પદ્ધતિએ ભાષાકીય જ્ઞાનનું મહત્વનું પ્રદાન બની જાય છે. વિટગેન્સ્ટાઇન ભાષાનાં ઉપયોગના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા દ્વારા એક પ્રકારની સતતત્ત્વમીમાંસા પૂરી પાડે છે. કારણ કે તેઓ કહે છે “વસ્તુઓ વિશ્વનું

અવિભાજ્ય અંગ છે. એટલે કે આપણને અનુભવાતું વિશ્વ વસ્તુલક્ષી છે, વસ્તુઓનું બનેલું છે, વસ્તુરહીત કલ્પી શકાતું નથી. આ વસ્તુઓ પરસ્પરના સંકલનથી આણવિક હકીકતો બને છે. આથી જ્યારે ‘છ’ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, સાદા વિધાનો કેવી રીતે શક્ય બને છે ? ત્યારે તેનો તાત્વિક જવાબ એ હોઈ શકે કે તે આ આણવિક હકીકતોને લઈને આપણને અનુભવાતા સંવેદનો વડે આપણે તાર્કિક વિહોણો અનુભવ મેળવીએ છીએ. આમ સાદા વિધાનો બીજું કશું નથી પરંતુ આણવિક તથ્યોનાં તાર્કિક ચિત્રો જ છે. તેના ખરા ખોટાપણાનો આધાર વિટગેન્સ્ટાઈને કેટલીક વાર એક એકની અનુરૂપતા પર માન્યો છે. તેમ છતાં આપણી ભાષાનાં બંધારણમાં આવતા કેટલાક અવયવરૂપ શબ્દો જેની અનુરૂપતા નક્કી કરી શકાતી નથી. તેને લઈને સત્ય કે અસત્ય કહી શકાતી નથી.

અહીં આપણને સહેજેય એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, તર્કશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, સૌંદર્યશાસ્ત્ર અને તત્ત્વવિદ્યા વગેરેના વિધાનોનું શું ? તો આ પ્રશ્નના જવાબમાં તેઓ લખે છે કે, જે વિધાન સાદુ હોવા છતાં તથ્યોને અનુરૂપ નથી તે અર્થ વિનાનું છે અને આવા અર્થવિહીન સાદાં વિધાનોના મિશ્રણથી બનેલાં સંયુક્ત વિધાન આપો આપ જ અર્થવિહીન પૂરવાર થાય છે. તેથી ઉપરના બધા શાસ્ત્રોનાં વિધાનો જ્યારે તથ્યને અનુરૂપ હોતા નથી ત્યારે અર્થવિહીન જ ગણવા પડે તેમ છે.

તત્ત્વજ્ઞાન સિદ્ધાંત નથી પણ પ્રવૃત્તિ છે.

ઉપરની ચર્ચા પરથી સામાન્ય છાપ એવી ઊભી થાય છે કે ભાષાકીય વિશ્લેષણવાદીઓ તત્ત્વજ્ઞાનના વિરોધીઓ છે. પણ આ છાપ સદભાગ્યે ખોટી છે. કારણ કે તેમનો મૂળ આશય રોગ નિવારણ ઈચ્છતા એક વૈદના જેવો હતો. એટલે રોગનું નિદાન કરવું અને તેનો ઉપચાર સૂચવવાનો જણાય છે. તેમ સામાન્ય માણસોની જેમ જ કહેવાતા મહાન વિચારકો પણ ભાષાના ઉપયોગની બાબતમાં બેક્રામ રીતે વર્તે છે, અક્ષમ્ય બેદરકારી રાખે છે. આ સંદિગ્ધતા અને લાપરવાહી તેમના ચિંતનમાં પર વગરના ગોટાળાઓ ઊભા કરે છે. સંદિગ્ધતાનો રોગ એ સમગ્ર પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ચિંતનને વળગેલો જોવા મળે છે. કારણ કે તત્ત્વચિંતકો જે લખે છે કે કહે છે તેનો વાસ્તવિક અર્થ તે ભાગ્યે જ સ્પષ્ટ કરી શકે છે. ભાષાનાં દૂરોપયોગને કારણે ફેલાયેલો સ્પષ્ટતાનો રોગ વિધાનના માટે રોગનું નિદાન છે. જ્યારે તેનો ઉપચાર ભાષાનો ઉપયોગ કરવો અને બતાવવો તે છે.

તેઓ કહે છે, ફિલોસોફી ક્યારેય આપણને અર્થો આપી શકે તેમ નથી. કારણ કે તેનું કાર્ય દ્વિતીય કક્ષાનું છે. તેમના વિધાનો સીધેસીધા હકીકતને લાગુ પાડી શકતા નથી, જે રીતે વિજ્ઞાન અને વ્યવહારનાં વિધાનો લાગુ પાડી શકાય છે. ટેક્ટેટસમાં તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વરૂપ અને કાર્ય સંબંધી નીચેની ચાર બાબતો દર્શાવે છે.

૧. ફિલોસોફીનું કામ ખોતાના વિચારોથી તાર્કિક સ્પષ્ટતા કરવાનું છે.
૨. ફિલોસોફી એ કોઈ સિદ્ધાંત કે પરિણામ નથી પરંતુ સ્પષ્ટપણે ભાષાનો ઉપયોગ શીખવે છે.
૩. ફિલોસોફીના પુસ્તકોનું કાર્ય પણ સ્પષ્ટતામાં ઊમેરી કરવાનું છે. ગુંચવાડાઓ દૂર કરવાનું છે. કારણ કે તેની મદદ વિના અનેક પ્રકારનાં નમૂના સેળમેળ થઈ જાય છે.
૪. ઉપરના ત્રણેય વિધાનો સાથે લેતા એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે ફિલોસોફીમાં કોઈ વિધાનો પરિણામરૂપે આપવાના, તારવવાના કે કરવાના હોતા નથી. પણ કોઈએ કરેલાં વિધાન કે તારવેલાં વિધાન સ્પષ્ટ છે કે અસ્પષ્ટ તે જ નક્કી કરવાનું છે.

વિટગેન્સ્ટાઇનના મતે- તેઓ બહુ જ નિખાલસપણે કહે છે કે “આપણે જે બાબત વિશે કશું કહી શકીએ તેમ નથી તેને માટે આપણે મૌન રાખવું જોઈએ.” જો એમ ન કરીએ અને જેના વિશે કશું કહી શકાય તેમ નથી એના વિશે કહીએ તો તે આખરે અર્થહીન જ પૂરવાર થાય. ખુદ ખોતાના વાદ વિશે તેઓ કહે છે કે, મારા વિધાનો સ્પષ્ટિકરણ કરે છે જે મને સમજી શકે છે તે એની ‘અર્થહીનતા’ સમજી શકશે. તેઓ કહે છે કે મારું સમગ્ર ચિંતન એક સીડી જેવું છે જેનો ઉપયોગ કર્યા પછી તેને છોડી શકાય છે.

મૂલ્યાંકન :

વિધાનનું તત્ત્વજ્ઞાન આ સદીનું પ્રભાવક તત્ત્વજ્ઞાન ગણાયું છે. તેનું કારણ એ નથી કે તે તદ્દન નવું છે, કશુંક નવું સત્ય શોધી લાવે છે. પણ તેનું કારણ એ છે કે, તત્ત્વજ્ઞાનનું મૂળભૂત ધ્યેય જ્ઞાન છે. પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ્યારે જ્યારે અસ્પષ્ટતાઓ, સંદિગ્ધ, મનસ્વી વિચારોનું જંગલ સર્જાયું છે ત્યારે ત્યારે તેમાં દવ લાગવાનું કામ કોઈ ને કોઈ પ્રભાવકે કરેલું છે. તેમાં સોક્રેટિસ, ડેકાર્ટ જાણીતા છે.

મૂલ્યાવાન અસરો પાડી હોવા છતાં પણ ભાષાકીય તત્ત્વજ્ઞાન વિરોધી મૂખ્ય બે ટીકાઓ થયેલી જોવા મળે છે.

૧. અસંગત છે અથવા આત્મવિરોધ આવે છે.

તત્ત્વવિદ્ધો અને તેના અનુયાયીઓમાં જેટલો તત્ત્વવિદ્યાના વિધાનના દૂરીકરણ માટેનો ઉત્સાહ જોવા મળે છે એટલો આત્મપરીક્ષણ કરવાનો ઉત્સાહ જોવા મળતો નથી. જેટલી નિખાલસતા જોવા મળે છે એટલી નિર્દોશતા જોવા મળતી નથી. કારણ કે ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં તેઓ પોતાની કુહાડીને એટલી બધી ધારદાર બનાવી ચલાવે છે કે છેવટ સુધી તેમને ખ્યાલ પણ રહેતો નથી કે પોતે જે ડાળ કાપે છે તેના ઉપર પોતે જ બેઠેલા છે. વિધાન તેને કહે છે કે જે વિધાન કે સિદ્ધાંતની ભાષાનાં તથ્યો તાર્કિક ચિત્રણરૂપ હોવા જોઈએ. આ જ વિધાનની ભાષા વિશે એમણે ખુદ પોતે કબુલ્યું છે કે તે તાર્કિક ચિત્રણરૂપ નથી. જો એમ નથી તો એમના જ સિદ્ધાંત પ્રમાણે તે કેટલા અર્થયુક્ત ગણાય ?

૨. ભાષાવિશ્લેષણવાદ ભાષાવિજ્ઞાનમાં પરિણમે છે.

ભાષાવિશ્લેષણવાદની શરૂઆતની ઝુંબેશ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકલ્પ બનવા અંગેની હતી. વિટગેન્સ્ટાઇનના વચનો ઉત્તમ પ્રકારનાં વૈદ બનીને તત્ત્વજ્ઞાન અને એની અસર ફેઠળનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ફેલાયેલાં અસ્પષ્ટતાના રોગને શોધી કાઢવાના અને દૂર કરવાના હતાં, પણ તેના ટીકાકરો કહે છે તેમ વિટગેન્સ્ટાઇને આ રોગ દૂર કરવાને બદલે વધુ ને વધુ ફેલાવ્યો હોય તેવું જણાય છે. આખરે ભાષાનાં ઉપયોગની અતિરેક ભરેલી ચર્ચા તેને વ્યાકરણશાસ્ત્રી બનાવી દે છે. તેઓ જે સીડીના ઉપયોગની વાત કરે છે એ ઉપયોગ કરીને જ્યાં પહોંચવાનું છે ત્યાં તે પહોંચી શકતા નથી. કારણ કે આખરે મંતવ્ય એવું હોવું જોઈએ કે જે માર્ગ કરતાં વધુ મૂલ્યાવાન હોય. સાધ્ય ઓછામાં ઓછું સાધન કરતાં મૂલ્યવાન હોવું જોઈએ. તત્ત્વવિજ્ઞાનને અર્થહીન પૂરવાર કરવા જતીવાત પોતે જ છેવટે અર્થહીન સાબિત થાય છે ત્યાં સુધી વાંધો નથી. પણ એની કબુલાત પોતે જ કરવી પડે છે તે વધુ વિચિત્ર ગણાય. આમ, નિખાલસતા જેટલી નિર્દોશતા દેખાતી નથી. તે વિધાન આ પ્રકારના ચિંતકોએ પોતાના આખે આખા ચિંતનને બદલવું પડે છે તેના પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

પ્રશ્ન ૯. તત્ત્વવિદ્યાની વ્યાખ્યા, સ્વરૂપ અને વિધાયક પાસાં :-

સત્તત્ત્વમીમાંસા અને તત્ત્વમીમાંસા એ બન્ને મૂળમાં તત્ત્વજ્ઞાનની જ બે મહત્વની શાખાઓ છે. આ બન્ને વચ્ચે ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ ખાસ કોઈ ભેદ પાડવામાં આવતો નથી. પરંતુ સુક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં તેમની વચ્ચે ઐતિહાસિક વિકાસક્રમનો અને અભ્યાસક્ષેત્રોનો રસપ્રદ તફાવત નજરે પડે છે.

પાર્મેનાઇડીઝના જમાનામાં અંતિમ સત્નો અંતિમ સત્ તરીકે જ અભ્યાસ કરવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવતો હતો. પ્લેટોએ જ્ઞાનમાં માટેના પ્રેમને ફિલોસોફી તરીકે ઓળખાવવાનું પસંદ કર્યું હતું.

જો કે અંગ્રેજી શબ્દ Metaphysics ગ્રીક ચિંતનના ઇતિહાસમાં આકસ્મિક રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોવાનું જોવા મળે છે. એરિસ્ટોટલના અનુયાયીઓએ એરિસ્ટોટલના પ્રથમ સિદ્ધાંતને લગતા લખાણોનું સંપાદન કર્યું અને તે ભૌતિકશાસ્ત્રના લખાણના ક્રમ પછી મૂકવાનું પસંદ કર્યું. ક્રમણ કે તેમાં ભૌતિકતાની પાર જઈને વાત કરવાનમાં આવી હતી. આમ તે ભૌતિકતાની પારની બાબત હોવાથી Metaphysics તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું. Meta= Beyond, After અર્થાત પછીનું યા પરનું એવો અર્થ થાય છે. આ રીતે નવું નામકરણ કરવામાં આવ્યું.

તત્ત્વજ્ઞાનની એક સ્વતંત્ર શાખા તરીકે જુદું અસ્તિત્વમાં સ્પષ્ટ થાય માટે તેને તત્ત્વમીમાંસા, તત્ત્વવિદ્યા કે તત્ત્વવિજ્ઞાન તરીકે ઓળખવાનો આગ્રહ સેવવામાં આવે છે. ભારતમાં વિવિધ ભાષામાં તેના વિવિધ નામો છે. આધિભૌતિકશાસ્ત્ર, પરાવિદ્યા, બ્રહ્મવિદ્યા, આધ્યાત્મિકવિદ્યા વગેરેમાં તત્ત્વવિદ્યાનું સ્થાન સત્તત્ત્વમીમાંસા Ontology અને Philosophy તત્ત્વજ્ઞાનની મધ્યમાં રહેલું છે.

આધુનિક અંગ્રેજ ફિલોસોફર એફ. એચ. બ્રેડે તેમનાં પ્રખ્યાત પુસ્તક Appearance and Reality માં જણાવે છે કે, ‘તત્ત્વવિદ્યા એટલે કેવળ આભાસથી જુદા પડતાં સત્તત્ત્વને બૌદ્ધિક રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન.’ આગળ વધી તેઓ તત્ત્વવિદ્યાનું ધ્યેય સ્પષ્ટ કરતાં લખે છે કે, તત્ત્વવિદ્યાનું ધ્યેય આપણી બુદ્ધિને સંતોષ આપે તેવું જીવન અંગેનું સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિબિંદુ પુરું પાડવાનું છે.

બ્રેડેના ઉપર્યુક્ત વિચારને વિશેષ સ્પષ્ટ કરતાં એ.ઈ.ટેલર જણાવે છે તે પ્રમાણે આભાસ અને સત્ વચ્ચેનો ભેદ પાડવાની પ્રેરણા આપણને વ્યવહાર અને વિજ્ઞાન પાસેથી જ મળે છે. આપણા સામાન્ય વહેવારિક

અનુભવ દરમિયાન અને વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ વખતે આપણે કેટલીક વખત એવો ભેદ પાડવો પડે છે કે દેખાય છે એક બાબત અને હોય છે બીજી બાબત. આમ હંમેશાં દેખાવું અને હોવું એક જ પૂરવાર થતાં નથી. આથી દેખાવને આભાસ અને (હોવાનો) જે છે તે સત્ય માનવા આપણે પ્રેરાઈ છીએ. દા.ત. પાણીની અંદર ડુબેલી લાકડી ઇંસી અને નાની દેખાય છે. એ જ લાકડી પાણીની બહાર કાઢીને જોતાં સીધી અને મોટી સાબિત થાય છે. એ જ રીતે સપાટ અને સ્થિર દેખાતી પૃથ્વી વાસ્તવમાં ગોળ છે અને ફરે છે. આમ, જો આપણાં અનુભવમાં આવા કોઈ પ્રકારનાં વિરોધાભાસ જોવા મળતા ન હોય તો સત્ય અને અસત્યનો ભેદ પાડી વિચારવાનો પ્રશ્ન ઊભો ન થાત. પરંતુ આ વિરોધાભાસ અનુભવની હકીકત છે. તે દૂર કરી સત્ય જાણવાની આપણી બુદ્ધિની સાહજિક માંગ છે. તત્ત્વવિદ્યા આ અંગે છેક છેડા સુધીનું ચિંતન ચલાવે છે. તે સતત આપણી બુદ્ધિને ઉશ્કેરે છે, જાગ્રત રાખે છે. તેના દ્વારા છેવટનો ઉકેલ મળી જાય છે કે નહીં તે મહત્વનું નથી પણ તે માટે અહીં મથવું એ જ મહત્વનું છે.

આમ ટેલરનાં મતે તત્ત્વવિદ્યા એટલે સમગ્ર જીવનનાં વિરોધાભાસોનું નિરાકરણ કરવાનું ધ્યેય સાથે અંતિમ દૃષ્ટિએ સુસંવાદિતપણે સત્ય શોધી કાઢવાનો બૌદ્ધિક પ્રયત્ન.

ઉપર્યુક્ત ચર્ચામાંથી તત્ત્વવિદ્યાના સ્વરૂપ અને પદ્ધતિ અંગેનાં નીચેના મુદ્દાઓ ફલિત થાય છે.

૧. અભ્યાસક્ષેત્ર સમગ્ર જીવનલક્ષી છે.

વુડબ્રિજ નામના વિચારકના મતાનુસાર તત્ત્વવિદ્યાનો અભ્યાસવસ્તુ સમગ્ર સત્ તત્ત્વ છે. તે વિવિધતા પાછળ રહેલી સર્વોચ્ચ એકતા શોધવાનું કાર્ય કરે છે. આમ સમગ્ર જીવન અનુભવ તત્ત્વવિદ્યાનો અભ્યાસવિષય છે આ કે તે ખંડ અથવા અંશનો અભ્યાસ કરવાથી આભાસનું નિરાકરણ થઈ શકે નહીં.

૨. સમગ્રલક્ષી દૃષ્ટિબિંદુ છે.

તત્ત્વવિદ્યાનું દૃષ્ટિબિંદુ પણ સમગ્રલક્ષીતાનું છે. વ્યવહારમાં કામચલાઉ અને પસપરને વિરોધી એવા દૃષ્ટિબિંદુ થી પરિસ્થિતિ સાથે અનુકુલન

સાધવાનો આગ્રહ રાખાય છે. દા.ત. વેપારી કે રાજકારણી માણસ નફા તોટાના હિસાબ પ્રમાણે અથવા સત્તાના સમાન્યિકણનાં આધારે વિચારે છે. ત્યારે ભાગ્યે જ તેની પાસે સમગ્ર જીવનને તટસ્થતાથી જોવાની દૃષ્ટિ હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાની ખેટો કહે છે તેમ ચિંતક સમગ્ર કાળ અને સમગ્ર સ્થળનો દૃષ્ટા છે.

૩. અમૂર્ત ચિંતન પદ્ધતિ છે.

તત્ત્વવિદ્યાની પદ્ધતિ અમૂર્ત ચિંતનની પદ્ધતિ છે. તે સમગ્ર સત્યને પ્રાધાન્ય આપતું હોવાથી વિશિષ્ટ પૂરાવાઓની યોગ્યતાને અનુસરીને નહીં પણ સામાન્ય પદ્ધતિને આધારે સિદ્ધાંતોનું મૂલ્યાંકન કરે છે. તત્ત્વવિદ્યા માટે પ્રત્યક્ષીકરણની પ્રાયોગિક પદ્ધતિ અથવા પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનની પરીક્ષણલક્ષી પદ્ધતિ ઉપયુક્ત બની શકે નહીં. અહીં તો તાર્કિક સૂક્ષ્મ બુદ્ધિની ચિંતનાત્મક પદ્ધતિ જ કામે લગાડવી પડે છે.

તત્ત્વવિદ્યાનું દૃષ્ટિબિંદુ અને પદ્ધતિ બન્ને આલોચનાત્મક હોવાથી કોઈ પણ બાબતને બૌદ્ધિક રીતે તપાસ્યા સિવાય ગૃહિત તરીકે સ્વીકારીને આગળ ચાલવામાં આવતું નથી. દા.ત. પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોમાં કાર્યકારણનો નિયમ ગૃહિત તરીકે સ્વીકારીને ચાલવામાં આવે છે. ભૂમિતિમાં સ્થળની પૂર્વધારણા લેવામાં આવે છે. યંત્ર શાસ્ત્રમાં ગતિને માની લેવામાં આવે છે તત્ત્વવિદ્યા આ બધા ગૃહિતો માટેના બૌદ્ધિક આધારો, સાબિતીઓની સૂક્ષ્મ તપાસ કરે છે. આમ મૂલ્યાંકન અને સમાલોચના તત્ત્વવિદ્યાનાં મહત્વના કાર્યો છે.

૧૦. તત્ત્વવિદ્યાના અભ્યાસ વિરુદ્ધનાં મુદ્દાઓ અને તેની સમીક્ષા :-

એફ.એચ.બ્રેડલેએ તત્ત્વવિદ્યાના અભ્યાસ વિરુદ્ધના વાંધાઓની સમીક્ષાત્મક તપાસ તેમના પુસ્તક Appearance and Reality ના પ્રથમ પ્રકરણમાં કરી છે. આ અને આ પ્રકારના આક્ષેપો કોઈ એક ભૂમિકા પરથી રજૂ થયાં નથી. આક્ષેપો પાછળની ભૂમિકા ધ્યાનમાં લઈ તેનું સૌ પ્રથમ નિરૂપણ કરવાનું અને ત્યાર બાદ તેનું પરીક્ષણ કરવું યોગ્ય જણાશે.

૧. તત્ત્વવિદ્યા અશક્ય છે.

કેટલાંક વિરોધી વિચારકોના મતે તત્ત્વવિદ્યાનો અભ્યાસ અશક્ય છે. કટાક્ષમાં અહીં કહેવામાં આવે છે કે, તત્ત્વજ્ઞો ‘અંધારામાં કે જ્યાં કાળી બિલાડી નથી ત્યાં તેને શોધવાના કાંઈ મારે છે.’ અર્થાત્ જે પ્રશ્નો નિરાકરણને પાત્ર નથી તેને ઉકેલવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ અહીં કરવામાં આવે છે.

તત્ત્વવિદ્યાની સમસ્યા સમગ્ર સત્ના સંદર્ભમાં નિશ્ચિત થયેલી છે પરંતુ આ સમગ્ર સત્ ક્યારેય પણ આપણા જ્ઞાનનો વિષય બની શકે તેમ નથી.

કેન્ટ જેવા પ્રખર બુદ્ધિવાદી તત્ત્વચિંતકનું વલણ પણ તત્ત્વવિદ્યાને અશક્ય માનવા તરફનું છે. કેન્ટનું આ વલણ તેમની કડક આલોચના પદ્ધતિ અને જ્ઞાનનાં મૂળ તત્ત્વોની શોધના પરિણામ પર આધારિત છે. કેન્ટના આ મત મુજબ આપણા જ્ઞાનની પ્રથમ શરત એ છે કે, આપણે કોઈ પણ પ્રાપ્ત સંવેદનને દિક્ કાળના રૂપમાં રૂપાંતરિત કરીને બૌદ્ધિક ધારણા વડે અર્થઘટિત કરવાનું હોય છે. કેન્ટની જ્ઞાનમીમાંસાનું મુખ્ય સૂત્ર એ છે કે, માનવીય જ્ઞાન માટે પ્રત્યક્ષ અને બૌદ્ધિક સમજણશક્તિની ધારણાનું સંયુક્ત કાર્ય અનિવાર્ય છે. આથી જે બાબતનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી તે બાબતનું વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન મળતું નથી. ( ) તત્ત્વજ્ઞાનના સત્તત્ત્વનું, જગતનાં મૂળ તત્ત્વનું, આત્મા કે ઇશ્વરનું ક્યારેય સંવેદનનું પ્રત્યક્ષીકરણ શક્ય બનતું નથી. આથી વિજ્ઞાનના અર્થમાં તત્ત્વવિજ્ઞાન શક્ય નથી. પરમ્ સત્ કે સમગ્ર સત્ને લગતા આપણાં વિદ્યાનો જ્ઞાનની મૂળ શરતોને અતિક્રમે છે.

દ્યુમ અને કેન્ટની આ આલોચના પદ્ધતિની અસર હેઠળ આધુનિક સમયમાં પ્રચલિત બનેલી તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓની નૂતન હિલચાલ તત્ત્વવિદ્યાને અર્થહીન અને બેહુદી પ્રવૃત્તિ ગણે છે. કેમ કે તેના વિદ્યાનો વિજ્ઞાનના જેવા ચકાસણીક્ષમ નથી. આથી તે અર્થવિહિન છે.

તત્ત્વવિદ્યાની શક્યતાનો આક્ષેપ કરનારો એક ત્રીજો વર્ગ છે. તેઓ એમ જણાવે છે કે, આપણું જ્ઞાન હમેશા હકીકતના આ કે તે પાસાંને લગતું જ હોય છે તેને સમગ્ર રીતે ઓળખનાનું આપણી માનવીય બુદ્ધિ પાસે સામર્થ્ય નથી. સમગ્રને જાણવાના અશક્ય આદર્શને છોડીને આપણે કુદરતની એકરૂપતા અને બનાવોનાં આંતર સંબંધના આંશિક સુક્ષ્મ જ્ઞાનથી જ સંતોષ લેવો જોઈએ. અશક્ય આદર્શ પાછળ પડી સમય અને શક્તિનો વ્યય કરનારાં અંશના ખરા જ્ઞાનથી પણ વંચિત રહી જાય છે. આ મત નરી વ્યાવહારિક ભૂમિકા પરથી રજૂ થયેલો મત છે.

ઉપર્યુક્ત આક્ષેપ દ્વારા ખરેખર તત્ત્વજ્ઞાન અશક્ય પૂરવાર કરી શકાતું નથી. કારણ કે બ્રેડલે અને ટેલર તેનો વળતો જ યોગ્ય જવાબ આપ્યો છે. તેઓ કહે છે કે, સ્વરૂપને કારણે તત્ત્વજ્ઞાન અશક્ય છે એ મંતવ્ય ધરાવનારે તેની સાબિતી માટે પૂર્વગ્રહમુક્ત ચિંતન કરવાનો જરૂરી પ્રયત્ન કર્યો હોતો નથી. તેમ કરે તો જ ખાતરી થાય કે તે અશક્ય છે કે નહીં. આ રીતે વિચારવા મા થી તેઓ તત્ત્વચિંતનનું કાર્ય કરવા લાગી જશે. તત્ત્વવિદ્યાને

અશક્ય સાબિત કરવા માટે તત્ત્વવિદ્યાનો આધાર લેવો પડે છે. આથી બ્રેડલે કહે છે કે, તત્ત્વવિદ્યાના વિરોધીઓ પણ તત્ત્વબંધુઓ જ છે.

કેન્ટે તત્ત્વજ્ઞાનને એક વિજ્ઞાનના અર્થમાં અશક્ય ગણાવ્યું છે. તેનું કારણ કેન્ટના મનમાં રહેલો વિજ્ઞાન અંગેનો અને જ્ઞાન અંગેનો તેનો પોતાનો મત છે. આ મત સંપૂર્ણ રીતે સાચો જ છે એમ કહી શકાય નહીં. કારણ કે, વિજ્ઞાનના અર્થમાં જે શક્ય હોય એ જ સાચું ગણાય અને સ્વીકાર્ય બને તેમ જ્ઞા માટે માની લેવું ? ફક્ત વિજ્ઞાનની જ ભૂમિકા પરથી વિચારીએ તો ક્યારેય પણ આભાસ અને સત્તા મૂળભૂત પ્રશ્નો ઉકેલી શકાય તેમ નથી.

જ્ઞાનના બધા જ સ્વરૂપો માટે તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓ માને છે તેવા ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનું મહત્ત્વ એક સરખા અર્થમાં જરૂરી નથી. જો એમ જ હોય તો દ્યુમનો સંશયવાદ જ છેવટનો માનવો પડત.

વળી, કેન્ટ તેના ચિંતન દ્વારા જે નિષ્કર્ષ પર આવ્યાં છે તે અજ્ઞેયવાદી નિષ્કર્ષ છે. આ નિષ્કર્ષ પ્રમાણે સત્ તત્ત્વ માનવબુદ્ધિ માટે અજ્ઞેય છે. બ્રેડલે જણાવે છે તેમ આ પ્રકારનું વિધાન કરનારો પણ સમગ્ર સત્ અંગે તેના સ્વરૂપની ભવ્યતા અંગે તાત્ત્વિક વિધાન જ કરી દે છે.

જ્યારે તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ તત્ત્વજ્ઞાનને અશક્ય દર્શાવવા માટે જે સિદ્ધાંતનો આધાર લે છે તે સિદ્ધાંત પોતે જ સ્વયંવ્યાધાતી સિદ્ધાંત છે. કારણ કે તેમનાં સિદ્ધાંત પ્રમાણે જે વિધાન વિશ્લેષણાત્મક અથવા ચકાસણીક્ષમ હોય તે જ બૌદ્ધિક રીતે સ્વીકાર્ય ગણાય. હવે આ વિધાન પોતે ક્યા પ્રકારનું છે ? જો તે વિશ્લેષણાત્મક હોય તો માત્ર પુનરુક્તિ કરે છે. તેથી કશું જ નવું જ્ઞાન આપતું નથી અને તેનું પ્રત્યક્ષીકરણ તો ક્યાંય કરી શકાતું નથી. આથી તે ચકાસણીક્ષમ પણ ગણાય નહીં. આ વિધાન તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદની પોતાની જ કસોટીને પાર ઉતરતું નથી. તેથી નિરર્થક સાબિત થાય છે. આમ તત્ત્વવિદ્યાને અશક્ય માનવાનું જ અશક્ય બની જાય છે.

૨. તત્ત્વવિદ્યાનો અભ્યાસ બીનજરૂરી છે.

તત્ત્વવિદ્યાનો અભ્યાસ કદાચ શક્ય હોય તો પણ આજે તેના અભ્યાસની કોઈ ઉપયોગિતા રહી નથી. એવો આક્ષેપ મુક્તાં કહેવામાં આવે છે કે, તત્ત્વવિદ્યા પાસે પોતાનો કોઈ સ્વતંત્ર વિષય રહેવા પામ્યો નથી. જુદા જુદા વિજ્ઞાનોએ સ્વાયત અસ્તિત્વ મેળવી તત્ત્વવિદ્યાના અભ્યાસ મુદ્દા પડાવી લીધા છે. વિજ્ઞાનો દ્વારા આપણને જરૂરી ઉપયોગી જ્ઞાન મળી રહે છે.

આ આક્ષેપના જવાબમાં જણાવવામાં આવે છે કે, વિજ્ઞાન અને તત્ત્વવિજ્ઞાન બન્ને એક જ મુદ્દા વિશે વિચારે છતાં બન્નેનાં દષ્ટિબિંદુઓ જુદા છે. વિજ્ઞાન વિશેષની દષ્ટિથી વિચારે છે જ્યારે તત્ત્વવિદ્યા કોઈ પણ મુદ્દે સમગ્રની દષ્ટિથી જ વિચારે છે. વિજ્ઞાન ગમે તેટલું પ્રગતિ કરે પણ તેમના આંતર સંબંધ દ્વારા સમગ્રનું દષ્ટિબિંદુ મેળવી આપવાનું કામ તો તત્ત્વવિદ્યા માટે શેષ રહે જ છે.

વળી જીવનમાં ઉપયોગી શું છે ? એ નિર્ણય લેવા માટે સમગ્ર જીવનનાં સંદર્ભમાં વિચારવું અનિવાર્ય બની જાય છે. તત્ત્વવિદ્યા તો ઉપયોગિતાની પણ ઉપયોગિતા નક્કી કરવાનું કામ કરે છે. તેને બીનઉપયોગી ગણવાથી આંતર વિરોધ આવે છે.

સારાંશ એ છે કે તત્ત્વવિદ્યાને બીનઉપયોગી માનનારા બન્નેનાં ખરા સ્વરૂપથી જ અજાણ છે.

૩. તત્ત્વવિદ્યા અપ્રગતિશીલ છે.

ત્રીજો આક્ષેપ એવો પણ મુકવામાં આવે છે કે, તત્ત્વવિદ્યા અપ્રગતિશીલ છે. કારણ કે તેની પરંપરાગત સમસ્યા અને પ્રશ્નો હમેશા એના એ જ રહ્યાં છે. અઢી હજાર વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન વિજ્ઞાનની માફક પ્રગતિ થઈ નથી. વિજ્ઞાન આજે કુદકે અને ભુસકે આગળ વધી રહ્યું છે. આ પ્રગતિશીલ વિષયોની સરખામણીમાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઠેરના ઠેર ઊભા હોઈએ તેવું લાગે છે.

આ વાંધા વિરુદ્ધનો જવાબ એ છે કે તત્ત્વવિદ્યાની પ્રગતિ પ્રશ્નોનાં ક્ષેત્રે માપી શકાય નહીં. તેમ જ ઉત્તરોના ક્ષેત્રે પ્રગતિ માપવાનાં ધોરણ પ્રકૃતિક વિજ્ઞાન જેવા હોઈ જ ન શકે. જગતના અંતિમ કારણની શોધનો પ્રશ્ન અને માનવજીવનની દુઃખમયતાનો પ્રશ્ન જગત અને માણસ જેટલો જુનો પ્રશ્ન છે. તે કદી બદલાશે નહીં. કારણ કે દરેક યુગના દરેક ચિંતકે તેનો અનુભવ મૌલિક ચિંતન દ્વારા કરવાનો હોય છે. એક ચિંતકને તે જેટલી તિવ્રતાથી સ્પર્શે છે, એટલી જ તિવ્રતાથી બીજાને સ્પર્શતો નથી. આથી તેના ઉકેલોની શોધ મહદઅંશે વૈયક્તિક બની જાય છે. અને જે સત્યનું દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે

એ પણ અનુભૂતિની ભૂમિકાએ વૈયક્તિક સ્વરૂપનું જ હોય છે. માત્ર તેની અભિવ્યક્તિ સાર્વત્રિકતા અને સર્વલક્ષીતા માટે પ્રયત્નશીલ બને છે. આથી અભિવ્યક્તિની પ્રગતિ જુદા જુદા વાદ કે સિદ્ધાંતોના રૂપમાં તત્ત્વવિદ્યામાં જમાને જમાને પ્રગટતી રહે છે.

૧૧. બર્ટ્રાન્ડ રસેલનો જ્ઞાન અંગેનો ખ્યાલ

પ્રાસ્તાવિક :

રસેલના ગ્રંથો ‘An Outline of Philosophy’ અને ‘Mysticism and Logic’માં રજૂ થયેલ તેમનું જ્ઞાનમીમાંસાત્મક તત્ત્વચિંતન મહત્વનું પ્રદાન ગણાય છે. જ્ઞાનનાં સિદ્ધાંતના સંદર્ભમાં તેઓએ ખાસ કરીને જ્ઞાનનાં મનોવૈજ્ઞાનિક અને ભાષાકીય અંશો પર વધુ ભાર મૂક્યો છે. તેમના સમગ્ર તત્ત્વચિંતન પર શરીરવિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, ભૌતિકવિજ્ઞાન તથા ભાષાશાસ્ત્રનાં સિદ્ધાંતોનો પ્રભાવ પડ્યો છે. અહીં આપણે સૌ પ્રથમ રસેલને અભિપ્રેત જ્ઞાનનો અર્થ સ્પષ્ટ કરીશું અને પછી તેમણે દર્શાવેલ જ્ઞાનના પ્રકારોની વિગતે ચર્ચા કરીશું.

જ્ઞાન એટલે શું ?

પોતાના ‘An Outline of Philosophy’ ગ્રંથમાં જ્ઞાનની વ્યાખ્યા આપતા રસેલ જણાવે છે કે, “જ્ઞાન એ વાતાવરણ સાથેની પ્રતિક્રિયા કરવાની એક રીત છે. માત્ર વ્યક્તિ જેને અંગતપણે પોતાનામાં નિહાળી શકે એવી મનઃસ્થિતિ એ જ્ઞાન નથી.”

રસેલ વ્યાખ્યાલક્ષી સ્પષ્ટતા કરતાં જણાવે છે કે, પરંપરાગત તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ્ઞાનનો વિચાર આંતરિક દૃષ્ટિથી કરવામાં આવ્યો છે. આ દૃષ્ટિ અનુસાર જ્ઞાનને આપણે આપણી અંતર્ગત રહેલી બાબત તરીકે નિહાળીએ છીએ અને અન્યને દર્શાવી શકાય એવી બાબત ગણતા નથી.

જ્ઞાનનું સ્વરૂપ :

રસેલ જણાવે છે કે, જેઓ જ્ઞાનને કેવળ આંતરિક બાબત ગણે છે તેમણે બે પ્રશ્નો અંગે ખુલાસો કરવો જોઈએ. ૧. આ મનઃસ્થિતિ શું બાબત છે ? ૨. ‘તેને જાણે છે’ શું તે માટેનો પુરાવો બીજાને આપી શકાય તેમ છે ? રસેલને આ બન્ને બાબતમાં પુરી શંકા છે કે શારીરિક ભૂમિકાનો આધાર લીધા વગર આ પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકાય કે કેમ.

આમ, રસેલ આદર્શવાદી વિચારધારાનો વિરોધ કરીને એમ પ્રસ્થાપિત કરતા જણાય છે કે, જ્ઞાન એ શારીરિક હીલચાલ રૂપ છે. માટે જો જ્ઞાન શું છે એ જાણવું હોય તો વાતાવરણની માનવવ્યક્તિત્વ પર થતી અસર અને તે અસર પરત્વેની માનવ વ્યક્તિત્વની પ્રતિક્રિયા- એ બાબત સમગ્રપણે જાણવી જોઈએ. ઉદીપન અને પ્રતિક્રિયાના સિદ્ધાંત અનુસાર વિચારતાં રસેલને લાગે છે કે જ્ઞાન એ ક્રિયા છે. માત્ર મનનરૂપ બાબત નથી.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, માત્ર મનઃસ્થિતિ તરીકે વર્ણવતા જ્ઞાનનાં આદર્શવાદી ખ્યાલનો વિરોધ અહીં રજૂ થાય છે. આધુનિક તત્ત્વચિંતક બર્કલેનો આદર્શવાદ એમ માનતો હતો કે, વસ્તુના જ્ઞાનનો આધાર આપણા મનમાં રહેલા વિચારો ઉપર છે. આપણે વૃક્ષ વિશે જે કંઈ જાણીએ છીએ તે માત્ર આપણા મનમાં પડેલી છાપ જ છે. જ્યારે રસેલ માને છે કે વિચારક્રિયા અને વિચારનો વિષય બન્ને અલગ અલગ બાબત છે. વિષયનું જ્ઞાન એ વિષયના મન સાથેના બાહ્ય સંબંધનું પરિણામ છે.

બાહ્ય જગતના વિષયના અસ્તિત્વને પ્રસ્થાપિત કરવા આ ‘સંબંધિતતા’ ના વિવિધ સ્વરૂપોની માહિતી મેળવવી જરૂરી છે. રસેલ સંબંધિતતાના પ્રકાર પ્રમાણે બે પ્રકારના જ્ઞાન રજૂ કરે છે.

૧. પરિચય દ્વારા જ્ઞાન (Knowledge by Acquaintance)

૨. વર્ણન દ્વારા જ્ઞાન (Knowledge by Description)

રસેલ ઉપરોક્ત બન્ને પ્રકારના જ્ઞાન વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવી એમ સાબિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે કે માનવીય જ્ઞાન પ્રતીકાત્મક (symbolic) હોઈ શકે છે. આ પ્રતીકો વસ્તુનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આથી જ્ઞાન અને વસ્તુની એકતા જળવાઈ રહે છે. રસેલનો આ સિદ્ધાંત નવ-વાસ્તવવાદી છે.

૧. પરિચય દ્વારા જ્ઞાન અને વર્ણન દ્વારા જ્ઞાન :

જ્યારે આપણે કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવીએ છીએ ત્યારે આપણું જ્ઞાન ‘પરિચય દ્વારા પ્રાપ્ત જ્ઞાન’નાં પ્રકારમાં સમાવેશ પામે છે. જ્યારે આપણે કહીએ છીએ કે, ‘આ ટેબલ છે.’ ત્યારે પ્રત્યક્ષ થતાં ટેબલના પરિચય દ્વારા મળતાં જ્ઞાનમાં ટેબલ સ્વયં જણાતું નથી. પરંતુ ઇન્દ્રિયપ્રદત્ત (sense data) જ જણાય છે. જુદીજુદી ઇન્દ્રિયો દ્વારા સખતપણું, લીસાપણું, કથાઈપણું, લંબચોરસપણું વગેરે કે જે ટેબલનો દેખાવ તૈયાર કરે છે, એ જ અનુભવાય છે. ટેબલનું જ્ઞાન ટેબલ તરીકે સીધું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. રસેલના મતે તે પ્રત્યક્ષ દ્વારા મળતું જ્ઞાન છે. આપણે ઇન્દ્રિયપ્રદત્ત તરીકે જે સંવેદન સામગ્રી મેળવીએ છીએ તેને ‘ટેબલ’ કહીને વર્ણવીએ છીએ. આમ આપણે કહેવાતા ભૌતિક પદાર્થો કે વસ્તુઓથી ‘ટેબલ’ એવા નામ પ્રમાણે પરિચિત થતાં નથી. આપણે નામધારી પદાર્થને એટલા પુરતો જાણીએ છીએ કે તેને વિશે વર્ણન દ્વારા જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે. આમ, નામધારી પદાર્થને અર્થાત્ જ્ઞાનના વિષયને સીધા ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ વડે ન જાણતા આપણે અનુમાન દ્વારા જ જાણીએ છીએ.

આપણે બાહ્ય ભૌતિક પદાર્થને સીધા પ્રત્યક્ષ દ્વારા ન જાણતા હોવા છતાં જેના વિષયમાં સંવેદન સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે તે વિષયના હોવા વિશે માનવું જરૂરી બની જાય છે. આમ વર્ણન દ્વારા મળતા જ્ઞાનમાં તેના કારણભૂત સત્યનું જ્ઞાન સમાવિષ્ટ છે. આવું જ્ઞાન પાછું ઇન્દ્રિય પ્રદત્તથી તો જુદું જ છે. રસેલ તેને સામાન્ય તરીકે ઓળખવાનું પસંદ કરે છે. કેટલીકવાર તેને જ સંકલ્પના(concepts) કે અમૂર્ત વિચારો(abstract ideas) તરીકે તેઓ ઓળખાવે છે. દા.ત. સફેદપણું, ન્યાય, અંદરપણું, ની ડાબી બાજુ વગેરે.

રસેલ આ તત્ત્વોના અસ્તિત્વને પ્રસ્થાપે છે. ઉદાહરણ દ્વારા તેઓ સમજાવે છે કે, ‘એડનબર્ગ એ લંડનની ઉત્તરે છે.’ આ વિધાનમાં ‘ની ઉત્તરે છે’ એ શબ્દ પર ધ્યાન એકાગ્ર કરીએ તો એ સ્પષ્ટ છે કે, ૧. ‘ની દક્ષિણે છે’ કરતાં અહીં જુદો અર્થ પ્રગટ થાય છે. ૨. એડનબર્ગ કે લંડનનાં અર્થમાં તેનો અર્થ સમાઈ જતો નથી. તેમ જ ૩. તે આપણા મનનું સર્જન માત્ર પણ નથી. આથી ‘ની ઉત્તરે હોવું’ તે કંઈક પોતાના અર્થમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

પરિચય દ્વારા જણાતા સામાન્યો કે સાર્વત્રિકો :

આ જ પદ્ધતિથી રસેલ બીજા સામાન્ય વિચારો અથવા સાર્વત્રિકોનાં અસ્તિત્વને પ્રસ્થાપિત કરે છે. જેવા કે સકેદપણું, ન્યાય વગેરે. આ સિદ્ધાંત સી.ઈ.એમ. જોડ માને છે તેમ રસેલ અમુક અંશે પ્લેટોના દર્શનમાંથી મેળવ્યો છે. છતાં રસેલ પ્લેટો કરતાં બે બાબતમાં આગળ જાય છે. તે માત્ર ‘માનવતા’ જેવા સાર્વત્રિકના અસ્તિત્વને જ માન્ય કરતાં નથી કે માત્ર સકેદપણા જેવા વિશેષણની સાર્વત્રિકતા જ સ્વીકારતા નથી. પરંતુ ક્રિયાપદ અને અવયવના અસ્તિત્વને પણ સ્વીકારે છે.

વર્ણન દ્વારા જણાતા ભૌતિક પદાર્થો :

અવયવ અને ક્રિયાપદ બે કે તેથી વધુ વસ્તુઓના સંબંધને નિર્દેશે છે. આ પ્રકારના તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ માન્ય રાખ્યા સિવાય રસેલની દૃષ્ટિએ ભૌતિક પદાર્થનું સ્વાયત અસ્તિત્વ અને બાહ્ય જગતની વાસ્તવિકતા અશક્ય છે. આથી રસેલ માટે સાર્વત્રિકોનું સ્વાયત અસ્તિત્વ અને તેની જાણકારીની હકીકતને માન્ય રાખવી મહત્વની બની જાય છે. એ પણ માત્ર બાહ્ય જગતનાં સિદ્ધાંત ખાતર નહીં પણ તેના વર્ણન દ્વારા જ્ઞાનનાં સિદ્ધાંત ખાતર પણ મહત્વનું હતું. ક્રમણ કે રસેલની ધારણાઓમાંથી એમ ફલિત થાય છે કે ભૌતિક પદાર્થનું જ્ઞાન સામાન્યોનાં અસ્તિત્વ પર અને તેના પરિચય દ્વારા મળતા સીધા જ્ઞાન પર આધારિત છે

જોડની દૃષ્ટિએ વર્ણન દ્વારા જ્ઞાનનું મુખ્ય મહત્વ એ છે કે તે આપણને આપણા તત્કાલ અનુભવની સીમા મર્યાદાથી આગળ જવા માટે શક્તિમાન બનાવે છે.

સમાપન :

ઉપરોક્ત વિચારણાને અંતે એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, રસેલની જ્ઞાનમીમાંસા ઓછામાં ઓછા ચાર તત્ત્વોની સત્તા માન્ય કરતી જોવા મળે છે. ૧. જાણનારું મન ૨. પરિચય દ્વારા જણાતા ઇન્દ્રિય પ્રદત્ત ૩. પરિચય દ્વારા જણાતા સામાન્યો કે સાર્વત્રિકો અને ૪. વર્ણન દ્વારા જણાતા ભૌતિક પદાર્થો. આના પરથી જોઈ શકાય છે કે રસેલનો આ સિદ્ધાંત બુદ્ધિના વાસ્તવવાદ(Naïve Realism) ને વિશેષ મળતો આવે છે. નૂતન વાસ્તવવાદ (Neo-Realism) સાથે એટલું બધું મળતાપણું ધરાવતો નથી.

૧૨. વિલિયમ જેમ્સનો વ્યવહારવાદ :

પ્રાસ્તાવિક :

વ્યવહારવાદનો પયો ચાર્લ્સ પીઅર્સ દ્વારા નાંખવામાં આવ્યો હોવા છતાં તેને લોકપ્રિય બનાવવાનું કાર્ય વિલિયમ જેમ્સે કરેલું છે. વિલિયમ જેમ્સે પીઅર્સના વ્યવહારવાદના એ મૂળભૂત સિદ્ધાંતનો સ્વિકાર કર્યો છે કે, “આપણી માન્યતાઓ ક્રિયા કરવા માટેના નિયમો છે.” વળી, પીઅર્સની સાથે જેમ્સ એ પણ સ્વીકારે છે કે, પદાર્થ અંગેનો આપણો ખ્યાલ એ બીજું કશું નથી પરંતુ આપણા પર થતી એ પદાર્થની સંવેદના દ્વારા મળેલી કે અનુભવેલી અસરો જ માત્ર છે. આ બન્ને બાબતમાં બન્ને એકમત હોવા છતાં જેમ્સ પીઅર્સથી કેટલીક મહત્વની બાબતમાં જુદા પડે છે. જેમકે પીઅર્સના વ્યવહારવાદમાં રહેલા બુદ્ધિવાદી તત્ત્વના સ્થાને જેમ્સ અનુભવવાદના તત્ત્વને પ્રસ્થાપિત કરે છે. આથી જેમ્સ પ્રતીકો, શબ્દો અને વિધાનોનાં બૌદ્ધિક અર્થઘટનને બદલે તેનાથી નિપજતી સાંવેદનિક અસરોને વધુ મહત્વ આપે છે. પીઅર્સ ‘સામાન્ય’ ઉપર ભાર મૂકતા હતા જ્યારે જેમ્સ ‘વિશેષ’ ઉપર ભાર મૂકે છે. જેમ્સે વ્યવહારને વૈયક્તિક, મૂર્ત, વિશેષ અને સંવેદ્ય સ્વરૂપનો ગણી તેની વ્યાખ્યા કરી છે.

તત્ત્વજ્ઞાન પરત્વેનો વ્યવહારવાદી અભિગમ :

જેમ્સનો તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો પરત્વેનો અભિગમ શુદ્ધ વ્યવહારવાદી પ્રકારનો રહ્યો છે. તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નોને માત્ર બૌદ્ધિક કે તાર્કિક નિઃસારતા ગણાવે છે. અને જણાવે છે કે, કોઈ પણ તાત્ત્વિક પ્રશ્નનું મહત્વ માત્ર તે અંગેના શાબ્દિક વિવાદો દ્વારા નક્કિ કરી શકાય નહીં. તે પ્રશ્નોનું મહત્વ નક્કિ કરવા માટે તે પ્રશ્નના સ્વીકાર કે અસ્વીકારથી વાસ્તવમાં કેવા પ્રકારનાં પરિણામો ઉદ્ભવે છે તે જોવું જોઈએ. આ જ બાબતને વધુ સ્પષ્ટ કરતાં જેમ્સ કહે છે કે, “તત્ત્વજ્ઞાનનું મહત્વનું કાર્ય જગતનાં વ્યાપક પ્રશ્નોને સ્પર્શતો આ કે તે સિદ્ધાંત આપણાં જીવનને કઈ રીતે અસર કરે છે તે દર્શાવવાનું છે. અર્થાત્ જીવનના અનુભવોનું માત્ર બૌદ્ધિક અર્થઘટન કરવાનું નથી, પરંતુ વ્યાવહારિક અર્થઘટન અને મૂલ્યાંકન કરવાનું છે.

ઉદ્ધમવાદી (Radical) અનુભવવાદ :

જેમ્સના વ્યવહારવાદના પયામાં તેમનું મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ પડેલું છે. જેમ્સ વૈદકીય તાલીમ પમેલા હતાં અને શરીરવિજ્ઞાન તેમજ મનોવિજ્ઞાનનાં ઊંડા અભ્યાસુ હતાં. તેઓ બ્રીટીશ અનુભવવાદથી પોતાના અનુભવવાદને જુદો પાડતાં ઉદ્ધમવાદી, આમૂલ કે મૂળગામી અનુભવવાદ તરીકે ઓળખાવવાનું પસંદ કરે છે. ૧૯૧૨ માં લખેલા તેમનાં એક ગ્રંથનું નામ Essay in Radical Empiricism રાખવામાં આવ્યું છે. અલબત્ત આ આમૂલ અનુભવવાદની વ્યાખ્યા તો છેક ૧૮૯૭ માં તેમણે લખેલા Will to Believe નામના ગ્રંથમાં રજૂ કરી દેવામાં આવી છે.

ઉદ્ધમવાદી અનુભવવાદની વ્યાખ્યા આપતા તેઓ કહે છે કે, આ સિદ્ધાંત અનુભવવાદી એટલા માટે ગણાય છે કે તે વાસ્તવિક હકીકતો સંબંધી તારવેલા નિશ્ચત નિષ્કર્ષોને સ્વીકારીને સંતુષ્ટ રહે છે અને ઉદ્ધમવાદી એટલે છે કે તે અનુભવાતીત લાગતી નરી તાર્કિક બાબતોને છોડી દેવાની તૈયારીવાળો છે.

ઉદ્ધમવાદી અનુભવનું સ્વરૂપ તેમના જ શબ્દોમાં વર્ણવીએ તો તેઓ લખે છે કે, “મને અંતે જણાયું છે કે મારે કોઈ પણ ભોગે અમૂર્તતાનું બુદ્ધિવાદી તર્કશાસ્ત્ર કાયમને માટે છોડી દેવું જોઈએ. જ્ઞાનનો અર્થ આપણે અનુભવ નિરપેક્ષ અથવા પ્રગઅનુભવિક તત્ત્વોની વ્યાખ્યા કરવા માટેની પ્રવૃત્તિ તરીકે કરવો જોઈએ નહીં. જ્ઞાનના વ્યવહારવાદી અર્થમાં ભવિષ્યના બનાવો કેવી રીતે બનવાનાં છે તે પરિણામોનો પૂર્વ ખ્યાલ મેળવવાના અર્થનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. ક્રરણ કે તો જ આપણે એવા બનાવોને સંતોષકારક રીતે અનુકૂળ થવાની પૂર્વ તૈયારી કરી શકીએ અને અનિશ્ચનીય પરિણામોને ટાળી શકીએ.” જેમ્સના મતે જ્ઞાનનાં મૂળભૂત ઘટકો તત્કાલીન અનુભવો છે. આવા તત્કાલીન અનુભવોમાં સાંવેદનિક અનુભવો જ નહીં પણ આવેગાત્મક અને એષણાજન્ય, અજાગૃત, અર્ધજાગૃત અને અન્યથા જાગૃત વૃત્તિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.

ઉદ્ધમવાદી અનુભવવાદના નિરૂપણમાં ત્રણ મૂખ્ય મુદ્દાઓનો ઉલ્લેખ જેમ્સે Preface to the Meaning of Truth માં કરેલો છે. આ ત્રણ મુદ્દાઓ સંક્ષેપમાં નીચે મુજબ છે.

૧. ઉદ્ધમવાદી અનુભવવાદની સ્વીકૃત માન્યતા :

આ મુદ્દા અનુસાર સ્વીકૃત માન્યતા એ છે કે, વ્યવહારવાદની તાત્વિક ચર્ચા-વિચારણાનાં વિષયો એવા હશે કે જેમની વ્યાખ્યા અનુભવની જ પરિભાષામાં આપી શકાય. અર્થાત્ અજ્ઞેય, અનુભવાતીત વગેરે બાબતો વ્યવહારવાદી ચિંતનમાંથી બાકાત કરવામાં આવી છે. બહિષ્કૃત કરેલી છે.

૨. હકીકતનું કથન :

જેમ્સનાં મતે અનુભવોને સંયોજિત કરતા સંબંધો પોતે એક પ્રકારનો અનુભવ જ છે. કારણ કે અનુભવ એક બાબત અને સંબંધ બીજી બાબત એવું દ્વેત નથી.

જેમ્સે પોતાની જ્ઞાનમીમાંસાને ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ઉપર આધારિત બનાવી હોવા છતાં પણ લોક વગેરેની જેમ તેઓ એમ માનતા નથી કે આપણો અનુભવ છૂટાછવાયા સ્વતંત્ર સંવેદનોનો બનેલો છે. તેમના મતે અનુભવ સતત વહેતો પ્રવાહ છે. તેને દેશ-કાળ દ્વારા ખંડિત કરી શકાતો નથી. લોક વગેરે માનતા હતા કે અનુભવ છૂટાછવાયા સંવેદનોનો બનેલો છે. અને મન તેમાં સંકલન કરીને એકતા ઊભી કરે છે. વિલિયમ જેમ્સ પરિસ્થિતિને આથી ઊલટા પ્રકારની દર્શાવે છે. તેઓ કહે છે કે, અનુભવ તો એક સાતત્યપૂર્ણ એકમ રૂપે છે. તેમાં મન ભેદ ઊભોક રે છે. અનુભવ કે ચેતના ટૂકડામાં વહેંચાયેલ નથી. વાસ્તવમાં તે સાતત્યપૂર્ણ છે. જેમાં વિવિધ સંવેદનોનો સંબંધ અનુભવાય છે.

દા.ત. ‘ટેબલ પર ઇંડુ છે.’ આ વિધાનનું અર્થઘટન લોક એમ કરશે કે ટેબલનું સંવેદન એક છે, બીજું ઇંડાનું સંવેદન છે. તે બન્ને જુદા જુદા છે અને મન તેમાં સક્રિય બની સંબંધના જટિલ વિચારની રચના કરશે. તેથી ‘ઉપર’નો વિચાર સર્જાશે. વિલિયમ જેમ્સના અર્થઘટન પ્રમાણે આ સળંગ અનુભવ છે. મન તેના ટૂકડા કરી ઇંડુ, ટેબલ, ઉપર ના કૃત્રિમ ભેદ પાડે છે. આમ વ્યવહારવાદ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ દરમિયાન મનની પ્રવૃત્તિનું હારદ મૂળ એકને અનેકમાં વિભાજિત કરવાનું છે. અને તેને માનસિક પ્રત્યયનું નામ આપવામાં આવે છે.

જેમ્સના મતે આ વિભાજન મનસ્વી અથવા વ્યવસ્થા વિહોણું હોવાનું નથી પરંતુ હેતુ, પ્રયોજન તથા અનુભવનારના સ્વભાવનું આરોપણ વગેરે તેમાં ભળેલાં હોય છે. આમ, અનુભવો પસંદગી પામે છે, ચોક્કસ વ્યવસ્થિત ક્રમમાં ગોઠવાય છે. તે બધું ઉપયોગિતા અને હેતુ કે પ્રયોજન પ્રમાણે થાય છે.

હકીકતના કથનનો મુદ્દો જણાવે તેમ દ્રવ્ય-ગુણ-સંબંધનાં પ્રચીન ભેદ સ્વીકાર્ય નથી. નું-માં-થી-ઉપર વગેરે સંબંધો હકીકતરૂપ છે.

જેમ્સ મનને સર્જનશીલ નહીં પણ પસંદગી કરનાર તરીકે માને છે. ચેતના કોઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ કે દ્રવ્ય નહીં પણ તે એક સંયોજન જૂથ છે. વ્યક્તિ તેના વાતાવરણનાં પદાર્થોમાંથી જેની પસંદગી કરે છે તેના પ્રત્યે વિશેષ ધ્યાન આપે છે. આ પસંદ કરેલ પદાર્થો જૂથ રચે છે. તે જૂથનું નામ માત્ર ચેતના છે. આમ ચેતના પ્રયોજનલક્ષી છે. શુદ્ધ અનુભવ ભૌતિક કે માનસિક નથી પણ તટસ્થ તત્ત્વોનો બનેલો છે.

૩. સામાન્યીકૃત નિષ્કર્ષ :

જેમ્સના ઉદ્ધામવાદી અનુભવવાદનો ત્રીજો મુદ્દો સામાન્યીકૃત નિષ્કર્ષનો છે. હકીકતના કથન પરથી એ સામાન્ય નિષ્કર્ષ કલિત થાય છે કે, અનુભવનાં અંશો એક બીજા સાથે સાતત્યમાં છે અને તેમને સંબંધિત કરવા કોઈ અનુભવાતીત સિદ્ધાંતની આવશ્યકતા નથી. જેમ્સના મતે અનુભવના અંશો, પદાર્થો, સંબંધો કોઈ પણ બાહ્ય આધાર વિના એકત્રિત રહે છે. લોકની જેમ અજાણ ભૌતિક પદાર્થ, બર્કલેની જેમ ઇશ્વરના વિચારોની, કેન્ટની જેમ ન્યુમેનાનું તત્ત્વ, હેગેલની જેમ નિરપેક્ષ મનનું તત્ત્વ કે સ્પેન્સની જેમ અજ્ઞેયને માનવાની જરૂરત જેમ્સ અનુભવતા નથી.

તેઓ કહે છે કે બધું જ જ્ઞાન એક અનુભવ પરથી બીજા અનુભવ તરફ દોરી જાય છે. અનુભવો પસંદગી પામે છે, ચોક્કસ વ્યવસ્થિત ક્રમમાં ગોઠવાય છે, તેને આપણે પ્રત્યક્ષો કહીએ છીએ. આ પ્રત્યક્ષો જ સત્તા અંગેની માહિતિ આપે છે. એથી ઉલટું વિધેયો કે પ્રત્યયો મનુષ્યના મનનાં બનાવટી સંશોધનો છે.

જેમ્સનો અનુભવવાદ સ્પષ્ટ રીતે તટસ્થતાવાદી, અનેકતત્ત્વવાદી, વ્યક્તિવાદી છે. તેમાં પરંપરાગત અનુભવવાદથી મૌલિક રીતે જુદા પડવાનો સમાન પ્રયત્ન થયો છે.

૧૩. વ્યવહારવાદી દૃષ્ટિએ જ્ઞાન :

“જ્ઞાન એ માન્યતા છે.” નો સિદ્ધાંત અથવા પીઅર્સની જ્ઞાનમીમાંસા :

પ્રાસ્તાવિક:

ચાર્લ્સ પીઅર્સ જે લેખને આધારે વ્યવહારવાદની સ્થાપના કરી એ લેખનું નામ હતું “આપણા વિચારોને કેવી રીતે સ્પષ્ટ કરવા.” તેમના આ લખાણમાં તેમણે એ પ્રતિપાદિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે જ્ઞાન અથવા વિચારનું એક માત્ર કાર્ય માન્યતા ઉત્પન્ન કરવાનું છે. જે માન્યતાને આધારે ક્રિયા પ્રેરાય છે. આ ક્રિયાઓ પછી વર્તનની ટેવોમાં પરિણમે છે. આમ વિચારોનું સમગ્ર કાર્ય ક્રિયા કરવા માટેની ટેવ પાડવાનું છે. પીઅર્સના આ ક્રિયાવાદી નિષ્કર્ષને સમજવા માટે તેમના માન્યતા અંગેના મંતવ્યને સ્પષ્ટ કરવું જરૂરી છે.

ડોકાર્ટના સ્પષ્ટતાનાં ખ્યાલની ટીકા :

વિચારોની સ્પષ્ટતાની ચર્ચાનાં પ્રારંભમાં પીઅર્સ ડોકાર્ટના બુદ્ધિવાદી વલણનો ઉલ્લેખ કરે છે. કારણ કે આપણે જાણીએ છીએ તે પ્રમાણે ડોકાર્ટ આધુનિક યુગના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રણેતા ગણાય છે. ડોકાર્ટ તત્ત્વજ્ઞાનનું પન:સંસ્કરણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. તેમ કરતી વખતે સંશયવાદના આશ્રયવાળી શંકાપદ્ધતિનો તેમણે ઉપયોગ કર્યો હતો. મધ્યયુગની ‘આપ્તવચન ઉપરની શ્રદ્ધા’ વાળી પદ્ધતિનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હતો અને વિચારોને સાચા કે ખોટા માનવા માટે તેમણે સ્પષ્ટતાનું ધોરણ અપનાવ્યું હતું. પરંતુ પીઅર્સ કહે છે કે, સાર્વત્રિક રીતે આ ધોરણ સ્વીકારતી વખતે ડોકાર્ટને એ ખ્યાલ રહ્યો ન હતો કે કેટલાક વિચારો ‘દેખીતી સ્પષ્ટતા’ ધરાવતા હોય છે પણ વાસ્તવમાં સ્પષ્ટ હોતા નથી. આ દેખીતી સ્પષ્ટતા એ માત્ર તાર્કિક અને અમૂર્ત પદો દ્વારા મળેલી હોય છે. આવી સ્પષ્ટતા પર્યાપ્ત ગણાય નહીં.

ડોકાર્ટની બીજી મુશ્કેલી પીઅર્સને એ જણાય છે કે, ડોકાર્ટ બાહ્ય જગતનાં પદાર્થના જ્ઞાન માટે પણ આંતરનિરીક્ષણ ઉપર આધાર રાખ્યો હતો. આ આંતરનિરીક્ષણ દ્વારા પ્રાપ્ત વિચારોને સ્વયં સ્પષ્ટ માની લેવામાં આવ્યા. તેના પર શંકા કરવાનું તેમણે ટાળ્યું પરંતુ આવા આંતરનિરીક્ષણ પ્રાપ્ત વિચારોમાં મતભેદને અવકાશ રહે જ છે. તેથી આવી અમૂર્ત સ્પષ્ટતા પર્યાપ્ત ગણાય નહીં.

પીઅર્સના મતે સ્પષ્ટ વિચારો સ્પષ્ટ હોવા ઉપરાંત અનન્ય પણ હોવા જોઈએ. એટલે કે વિવાદ દરમિયાન એ વિચારો સાથે કાંઈપણ અસપષ્ટપણે સંકળાયેલું હોવું ન જોઈએ.

માન્યતાનું સ્વરૂપ અને તેની રચના :

પીઅર્સ તેમના સુવિખ્યાત લેખમાં માન્યતા, શંકા, વિચાર, જ્ઞાન અને અનુભવ જેવા શબ્દોમાં મહત્વપૂર્ણ સંબંધનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. આ સ્પષ્ટીકરણની પ્રાપ્તિની પદ્ધતિને તેઓ અન્વેષણની પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાવે છે. અન્વેષણ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા છે. તેનો આરંભ સંશયથી થાય છે અને તેનો અંત માન્યતાની સ્થિતિ સાથે (અભિપ્રાય સ્થાપન) આવે છે. અન્વેષણ ભૌતિક સામાજિક વાતાવરણની મુશ્કેલીઓનો પ્રતિકાર કરવા માટે કરવામાં આવતી પ્રતિક્રિયા છે.

આમ વિચારની પ્રવૃત્તિનો આરંભ સંશય દ્વારા થાય છે અને માન્યતા પ્રાપ્ત થતાં જ વિચારક્રિયા અટકી જાય છે. વિચારનું એક માત્ર કાર્ય માન્યતા ઉત્પન્ન કરવાનું છે. સંશય ગમે તે રીતે ઉત્પન્ન થતો હોય પણ એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે એક વખત સંશય ઉત્પન્ન થયો કે તરત જ મનમાં એક પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ જાય છે. મન સમક્ષ ચેતનામાં પ્રતિમાઓ એક પછી એક , એક બીજામાં ભળી જતી ઝડપથી પસાર થઈ જાય છે અને અંતે આપણે ચોક્કસ સંજોગોના અનુસંધાનમાં કેવી રીતે વર્તવું એ માટેનો નિર્ણય કે માન્યતા બાંધીએ છીએ.

વિચાર આપણાં સંવેદનોનાં અનુક્રમને જોડતો, સૂત્રબદ્ધ કરતો ધાગો છે. સંવેદનોના આ સંબંધોની અનેક વ્યવસ્થાઓ હોઈ શકે છે. તેમની પાછળના હેતુઓ પણ અલગ અલગ તારવી શકાય એવા હોય છે. છતાં વિચારની વ્યવસ્થા એક માત્ર એવી વ્યવસ્થા છે જેનો હેતુ અથવા કાર્ય માન્યતા કે નિર્ણય ઉત્પન્ન કરવાનું છે. પ્રવૃત્ત વિચારનો પ્રથમિક હેતુ નિર્ણયાત્મક બનવા તરફ જવાનો હોવાથી નિર્ણય કે માન્યતા સાથે સંબંધ ન ધરાવતું કંઈપણ વિચારના ભાગરૂપ હોઈ શકે જ નહીં.

માન્યતાનાં ત્રણ લક્ષણો :

વિચારક્રિયાનું એક માત્ર કાર્ય નિર્ણય કે માન્યતા ઉત્પન્ન કરવાનું હોવાનું જણાવી પીઅર્સ આ માન્યતાના મહત્વના ત્રણ લક્ષણો નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે.

૧. સૌ પ્રથમ કશાકથી સભાન થવામાં આવે છે.
૨. સંશયની ઉત્તેજના શમાવે છે.
૩. ક્ષેપક ક્રિયા અંગેના નિયમની કે ટેવની સ્થાપના કરે છે.

આમ, પીઅર્સ જણાવે છે કે વિચારોનું સમગ્ર કાર્ય ક્રિયા કરવા માટેની ટેવ પાડવાનું છે. વિચારના અર્થનો વિકાસ એટલે તે કંઈ ટેવો ઉત્પન્ન કરી શકશે તે નક્કી કરવું. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કોઈ પણ વસ્તુનો અર્થ એટલે તેની સાથે કંઈ ટેવો સંકળાયેલી છે તે જણાવવું અને આવી ટેવો આપણને ક્યારે અને કેવી રીતે ક્રિયા કરવા પ્રયોજશે તે જણાવવું. આમ, જે કાંઈ સંવેદ છે, જે કાંઈ વ્યવહાર્ય છે તે જ આપણા બધા જ વિચાર ભેદોનું મૂળ છે. આપણી બધી જ ક્રિયાઓનો સંદર્ભ આપણી ઇન્દ્રિયો પર પડતી અસરો સિવાયના આપણા મનમાં વિચારો હોવા તદ્દન અસંભવ છે. કોઈ પણ વસ્તુનો આપણો ખ્યાલ એટલે તે વસ્તુની આપણા પર પડતી સંવેદ અસરો. વિચાર કે જ્ઞાનનો એના કાર્યથી અસંબંધિતપણે અર્થ હોવાનું માનવું એ વિચિત્ર છે. પીઅર્સના મતે આપણા ખ્યાલમાં રહેલા પદાર્થની આપણા વ્યવહાર પર શી અસર પડશે તે વિચારવું અને એ ખ્યાલોને જ આપણા પદાર્થનો સમગ્ર ખ્યાલ ગણવો.

ડ્યુઇનો જ્ઞાન વિષયક મત :

ડ્યુઇ જણાવે તે રીતે જ્ઞાનના સ્વરૂપ અને કાર્ય પરત્વે ભૂતકાળના મોટાભાગના તત્ત્વચિંતકોએ દૃષ્ટાવાદને અનુમોદન આપેલું છે. અને માન્યું છે કે જ્ઞાતા એ નિષ્ક્રિય દૃષ્ટા છે. અને તે જ્ઞાનને ખાતર જ્ઞાન મેળવીને સંતોષ પામે છે. ડ્યુઇ કહે છે કે આપણે ક્યારેય વિચારવા ખાતર વિચારતા નથી, પણ જીવન જીવવાની પ્રવૃત્તિઓ કરતા કરતા આપણે વિચારણાની કક્ષાએ પહોંચીએ છીએ. જ્યાં સુધી આપણું જીવન સરળતાથી ચાલે છે ત્યાં સુધી આપણે વિચારતા નથી પણ કાર્ય કરીએ છીએ. જીવનનાં વ્યવહારમાં ઉપયોગી માર્ગદર્શન મેળવવું એ જ માણસની જ્ઞાન સાધનાનું મૂળ પ્રયોજન છે.

૧૪. વ્યવહારવાદ અનુસાર સત્ય અંગેનો સિદ્ધાંત :

વિલિયમ જેમ્સ નિરપેક્ષ સત્તાનાં હેગેલીયન આદર્શવાદી ખ્યાલને ‘વિકાસ શૂન્ય’ લેખે છે. સત્ય સંબંધી આદર્શવાદે રજૂ કરેલી સંવાદીતાની

કસોટીની જોરદાર ટીકા કરે છે. જેમ્સના મતાનુસાર વિચારો અને વિધાનો સ્વયં યથાર્થ નથી પરંતુ કર્તાના હેતુના સંતોષને આધારે તેને યથાર્થ બનાવવામાં આવે છે. એ જ રીતે શીલર નામના વ્યવહારવાદી ચિંતક અનુસાર ‘અમુક હેતુ માટે મૂલ્યવાન હોય તે અથવા ચોક્કસ પરિસ્થિતિને અનુકૂલ હોય તે સત્ય કહેવાય છે.

વ્યવહારવાદીઓ શુદ્ધ બૌદ્ધિક સંકલ્પનારૂપ સત્યને માન્ય રાખતા નથી. કારણ કે તેઓ બુદ્ધિ સાથે સંકલ્પનું મહત્વ આંકે છે. આને લીધે જ વ્યવહારલક્ષી દષ્ટિબિંદુને ‘બુદ્ધિવાદ વિરોધી’ દષ્ટિબિંદુ પણ કહેવામાં આવે છે. આ બુદ્ધિવાદનો એક અર્થ એવો થાય છે કે, સત્તાને જાણવા માટે કેવળ બુદ્ધિ સહાયરૂપ છે જ્યારે વ્યવહારવાદીઓ ‘બુદ્ધિવાદ’ શબ્દ વાપરે છે ત્યારે તેમને માટે હેગલ અને તેના અનુયાયીઓનું ચિંતન કેન્દ્રમાં છે. કારણકે હેગલે તર્કને સત્તાની સમજ માટેનું ઉત્તમ સાધન માન્યું છે. આ સિવાય બુદ્ધિવાદનો બીજો અર્થ એ થાય છે કે સત્તા સ્વયં મનના અને બુદ્ધિના સ્વરૂપવાળી છે. આ બન્ને ખ્યાલો એટલે કે જ્ઞાનમીમાંસકીય અને તત્ત્વમીમાંસકીયની વ્યવહારવાદ ટીકા કરે છે. કારણ કે આવી સૈદ્ધાંતિક રચનાને સક્રિય જીવંત અનુભવ સાથે એકરૂપ કરીને સત્ય જાણી કે પામી શકાતું નથી.

વ્યવહારવાદી દષ્ટિએ જ્ઞાનની સત્યતા કે તેની યથાર્થતા એ વ્યવહાર કાર્યદક્ષતા અથવા ઉપયોગિતા પર આધાર રાખે છે. તેઓ સત્યનો ભાવાર્થ સત્તાનાં સંદર્ભમાં લેતા નથી. પરંતુ જે જ્ઞાન જીવનમાં ઉપયોગી નીવડે છે તે સંદર્ભમાં આ ભાવાર્થને ગ્રહણ કરવાની હિમાયત કરવામાં આવી છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વ્યવહારવાદ અનુસાર સત્ય એ માનવ પ્રયોજન અને મૂલ્યાંકનથી તદ્દન સ્વતંત્ર હકીકત નથી. જ્ઞાન માનવજીવનમાં કેટલે અંશે ઉપયોગી છે તેના પર તેની સત્યા-સત્યતાનો આધાર છે. જ્ઞાન સ્વતઃ સાચું કે ખોટું હોતું નથી. ગુણ તરીકે પણ સત્ય માનવ હેતુને સાપેક્ષ છે. સત્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

વિલિયમ જેમ્સ કહે છે તેમ “વિચારનું સત્ય એ તેમાં રહેતો કોઈ કાયમી સ્થિર ગુણધર્મ નથી. તેનું સત્ય એ ખરેખર કોઈ બનાવ કે પ્રક્રિયા છે. વિચાર પહેલેથી સાચો કે ખોટો હોતો નથી પણ તે સાચો કે ખોટો બને છે. જેમ અનુભવની પ્રક્રિયામાં તંદુરસ્તી, પૈસો અને સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેમ સત્ય પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાન સત્ય છે કે અસત્ય તેનો નિર્ણય તેની ઉપયોગિતાને આધારે લઈ શકાય છે. દા.ત. પૃથ્વી અંગેનો ટોલમીનો સિદ્ધાંત અમુક હેતુઓ માટે સાચો હતો કારણ કે કેટલાક બનાવો સમજાવવા માટે એ

સિદ્ધાંત શક્તિમાન હતો. પણ બીજા કેટલાક બનાવો સમજાવવા માટે તે સિદ્ધાંત ઉપયોગી નીવડ્યો નહીં. એ માટે કોપરનીક્સનનો સિદ્ધાંત શક્તિમાન નીવડ્યો. આમ, જૂના સત્યો નવા સત્યો માટે જગ્યા કરી આપે છે અને નવા સંતોષકારી સિદ્ધાંતો અસ્તિત્વમાં આવે છે. આમ સત્ય વિચારો એ છે જેમને આપણે આત્મસાત કરી શકીએ છીએ, પ્રમાણિત કરી શકીએ છીએ, સમર્થિત કરી શકીએ છીએ અને ચકાસી શકીએ છીએ. ખેટા વિચારોની બાબતમાં આમાનું કાંઈ કરી શકાતું નથી.

અહીં આપણને એ પ્રશ્ન થાય છે કે, તો શું કોઈપણ અનિવાર્ય, નિરપેક્ષ સત્ય જેવું કંઈ છે જ નહીં ? વ્યવહારવાદીઓ આ પ્રશ્નનો જવાબ નકારાત્મક આપે છે અને કહે છે કે, જ્ઞાન સંપૂર્ણપણે પ્રાયોગિક અને કામચલાઉ હોય છે, એવું જ સત્યનું છે. શીલર કહે છે કે ગાણિતિક વિધાનો $2+2=4$ એ ખરેખર સોપાધિક વિધાન છે. જો બે વસ્તુઓ અને બીજી બે વસ્તુઓ પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જાળવી રાખતી હોય તો તેને ભેગી કરવાથી એ ચાર થાય, પરંતુ જો પાણીના બે ટીપા સાથે બીજા બે ટીપા ભેગા કરવામાં આવે તો એક મોટું ટીપુ જ અસ્તિત્વમાં આવે છે. એજ રીતે બે ઘેટા અને બે સિંહને એકઠા કરવામાં આવે તો ? માટે આ અમૂર્ત વિધાન ક્ષિત થતું નથી.

વ્યવહારવાદી મતે સત્ય વાસ્તવમાં મોટે ભાગે શાખ પદ્ધતિ (credit system) પર નેભ છે. જેવી રીતે ચલણી નોટોનો બેંકો વગેરે દ્વારા તેમનો ઇન્કાર ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ચાલે છે તેવી રીતે આપણા વિચારો અને માન્યતાઓ જ્યાં સુધી તેમને કોઈ પડકારે નહીં ત્યાં સુધી ચાલે છે. જેમ કોઈ રોકડ આધાર વિના નાણાકીય પદ્ધતિ ભાંગી પડે તેવી રીતે સત્યની ઇમારત ભાંગી પડે છે. આમ કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા ચકાસાયેલ માન્યતાઓ આ સમગ્ર ઇમારતનાં સ્તંભો છે.

સત્ય એક નહીં પરંતુ અનેક છે. જેટલી નક્કર સફળ પ્રવૃત્તિઓ છે તેટલા સત્યો છે. સર્વ વિચારો સત્ય માટેના યોગ્ય ઉમેદવારો નથી. પરંતુ જેઓ પ્રવૃત્તિમાં કળદાયી થાય છે તેઓ જ સત્યના યોગ્ય ઉમેદવારો છે. માત્ર જો વિચાર કાર્યરત થય તો જ તેને સત્ય કહી શકાય. આ રીતે સત્ય ન તો નિષ્ક્રિય છે કેન તો એકાકી સમૂહ. પરંતુ અનેક ભિન્ન ભિન્ન સત્યોની બહુવિધતા છે જે કેટલાક કિસ્સામાં અસ્તિત્વમાં આવે છે અને વિલીન થાય છે.

શિલરની સત્યાસત્યની માન્યતા વિલિયમ જેમ્સથી પણ આગળ નીકળી જાય છે. શિલરની માન્યતા હતી કે જે ખ્યાલ અથવા માન્યતા એક વ્યક્તિ માટે સત્ય હોય તે શક્ય છે બીજા માટે સત્ય ન પણ હોય. પ્રત્યેક વ્યક્તિનું પોતાનું આગવું સત્ય હોય છે. આમ શિલરનો ખ્યાલ પ્રોટાગોરાસના પ્રખ્યાત સૂત્ર ‘માનવી એ વસ્તુ માત્રનો માપદંડ છે.’ ને પુનઃ સ્વીકારતો ખ્યાલ બની જાય છે.

૧૫. સાર્ત્રનો કલ્પના અંગેનો મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ સ્પષ્ટ કરો.

પ્રાસ્તાવિક :

સાર્ત્ર પ્રતિભાસવાદી પદ્ધતિથી મનોવૈજ્ઞાનિક ઘટનાઓ કે અનુભવો વિશે વિચાર કરનાર ચિંતક છે. તેથી તેઓને મુખ્ય પ્રવાહના મનોવૈજ્ઞાનિક તરીકે ઓળખાવી શકાય નહીં. મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ દ્વારા સાર્ત્ર સત્તાલક્ષી જે વિચાર કરે છે તે અંગેના મુખ્ય નુદાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ :

“માણસના માણસ તરીકેના કોઈ પણ અભ્યાસમાં તત્ત્વચિંતન ક્યાં પુરું થાય છે અને ક્યાંથી મનોવિજ્ઞાન શરૂ થાય છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. અસ્તિત્વવાદ વિશે આ વિધાન વિશિષ્ટ રીતે સાચું છે.” હેઝલ બાર્ન્સનું આ વિધાન સાર્ત્રના મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમને સમજવા માટે મદદરૂપ થાય તેમ છે.

આંકડાશાસ્ત્ર અને પ્રયોગિક અભિગમથી સાર્ત્રએ મનોવિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રમાં કોઈ પ્રદાન આપ્યું નથી. માનસિક ક્રિયા અને મગજના ચેતાકોષોમાં ચાલતી વિદ્યુત રાસાયણિકક્રિયાના સંબંધનો અભ્યાસ મનોવિજ્ઞાનમાં મહત્વનો છે તેમ જણાવ્યું છે. જ્યારે માનસિક વ્યાપારોના અસ્તિત્વ વિશે શંકાઓ પ્રવર્તતી હોય અને મનોવૈજ્ઞાનિકો પોતાના જ ક્ષેત્રમાં માણસ વિશે વધું વ્યાપક સંદર્ભમાં વિચાર કરનારા ચિંતકોને ફિલસૂફી તરીકે ઓળખાતા હોય ત્યારે જે ખરેખર ફિલસૂફ છે તેને મનોવૈજ્ઞાનિક તરીકે કઈ રીતે ઓળખાવી શકાય ?

સાર્ત્ર સમકાલીન મનોવિજ્ઞાનથી બે રીતે દૂર છે. તેઓ ફિલસૂફી તો છે જ તેની સાથે નવલકથાકાર અને નાટકના લેખક પણ છે. ચુસ્ત વૈજ્ઞાનિક અધિકાર અને પ્રામાણ્ય ધરાવનાર વ્યક્તિ તરીકે સાર્ત્રને મનોવૈજ્ઞાનિક ગણાવી શકાય નહીં. તેઓ પ્રયોગશાળાથી દૂર છે તેની સાથે ચિકિત્સાલયથી પણ દૂર છે. તેમ છતાં સ્તિત્વવાદની ફિલસૂફીમાંથી ચિકિત્સકોને માનસવિશ્લેષણનો

એક નવો અભિગમ પ્રાપ્ત થયો છે અને તે “અસ્તિત્વલક્ષી મનોવિશ્લેષણ” તરીકે યુરોપમાં પ્રચલિત છે. અસ્તિત્વલક્ષી મનોવિશ્લેષણનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં સાર્ત્રની શરૂઆતની કૃતિઓમાં વ્યક્ત થતી કલ્પના અને આવેગ વિશેની મનોવૈજ્ઞાનિક વિચારણા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે તે જરૂરી છે. આ વિચારણા મુખ્યત્વે પ્રતિભાસવાદી પદ્ધતિથી કરવામાં આવી છે.

કલ્પના :

૧૯૩૬ માં સાર્ત્રએ એક નાનું પુસ્તક “ઇમેજીનેશન” પ્રગટ કર્યું. ૧૯૪૦ માં તેમણે “સાઇકોલોજી ઓફ ઇમેજીનેશન” માં કલ્પના વિશે વિગતે રજૂઆત કરી છે.

સર્વ પ્રથમ સાર્ત્ર પ્રતિમા એટલે શું ? અને પ્રતિમા વસ્તુ કરતા કેવી રીતે ભિન્ન છે, એ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કેમ કે સાર્ત્રની દ્રષ્ટિએ ૧૭ મી અને ૧૮ મી સદીના ચિંતકોએ પ્રતિમા એક હુદી વસ્તુ ગણાવવાની ભૂલ કરી છે. આથી સાર્ત્ર સર્વપ્રથમ “પ્રતિમા” અંગેની વિચારણાને તપાસે છે.

ડેકાર્ટ અનુસાર કોઈક રીતે શારીરિક તત્ત્વો છે અને તે મગજ સાથે સંકળાયેલી છે. સ્પિનોઝા અને લાઇબ્નિસ પ્રતિમાને અસપષ્ટ વિચારણા ગણે છે. હ્યુમ અને બર્કલે અનુસાર પ્રતિમા આપણા તમામ અનુભવ, સંવેદન અને આંતરનિરીક્ષણ ઉપર આધાર રાખે છે અને મૂળ અનુભવની ઝાંખી નકલ છે. આ બધા મંતવ્યોમાં કોઈક પ્રકારની વસ્તુ માની લેવાની ભૂલ કરવામાં આવી છે.

હુસેર્લ પ્રતિમા (Image) નો અભ્યાસ આભાસવાદી પદ્ધતિથી કરવાનું સૂચવે છે. જ્યાં સુધી આપણી પાસે ચેતનાનાં સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન હોય ત્યાં સુધી આપણે તેનું સ્વરૂપ સમજી શકીએ નહીં. પ્રતિમા પણ ચેતનાની જેમ વિષયનિર્દેશક છે. પ્રતિમા ચેતનાનો એક પ્રકાર છે. તેમાં વિષયનો અમૂક રીતે નિર્દેશ થાય છે.

સાર્ત્ર હુસેર્લનો ઉપરોક્ત મત સ્વીકારે છે. પરંતુ સાર્ત્રને લાગે છે કે હુસેર્લ પ્રતિમા અને પ્રત્યક્ષ બન્નેની વિષયગામીતા કઈ રીતે ભિન્ન છે તે જણાવ્યું નથી. તે બન્ને વિષય નિર્દેશ કરવાના જુદા જુદા પ્રકારો છે. પ્રતિમાઓ ચેતનાની અંદર સામગ્રી રૂપે હોઈ શકે નહીં. પ્રતિમા ચેતનાનો એક પ્રકાર છે.

પ્રત્યક્ષ અને કલ્પના :

કલ્પનામાં ચેતના અને વસ્તુ વચ્ચે એક પ્રકારનો સંબંધ છે તે દર્શાવવા તેઓ કલ્પનાનાં ત્રણ તત્ત્વો દર્શાવે છે. ૧. કલ્પનાની ક્રિયા ૨. કલ્પનાનો પદાર્થ ૩. પદાર્થનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી માનસિક સામગ્રી કે જે પદાર્થના જેવા લક્ષણો ધરાવે છે.

જ્યારે હું પિટરનો વિચાર કરું છું ત્યારે તે પિટરની કલ્પના કરવાની ક્રિયા છે, પિટર મારી કલ્પનાનપ વિષય બને છે અને પિટરનું જે માનસિક પ્રતિબિંબ છે તેને આપણે પ્રતિમા કહીએ છીએ. આપણી ચેતના જ્યારે કલ્પનાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે કોઈ વિશિષ્ટ આકૃતિ યા પ્રતિબિંબ ઉદ્ભવે છે અને પછી વિલીન થઈ જાય છે. આ રીતે જગતના પદાર્થો અંગેની મનવચેતના કલ્પના દ્વારા પ્રતિબિંબરૂપી શૂન્ય સર્જે છે. કલ્પના દ્વારા ચેતનરૂપી સત્ પારગામીતા અનુભવે છે. જે નથી તેને ચિત્ત સમક્ષ ઉપસ્થિત કરવું તે કલ્પનાનું રહસ્ય છે. શૂન્યનું પ્રતિબિંબ પાડવું તે તેનો ગુણ છે.

પ્રત્યક્ષ એ વાસ્તવિક અવલોકન છે. આપણી સમક્ષ પદાર્થ એકસાથે નહીં પણ તેના જુદા જુદા આભાસો ઉદ્ભવે છે. આપણે જ્યારે કોઈ પદાર્થનું અવલોકન કરીએ છીએ ત્યારે આપણને માત્ર તેના ત્રણ ભાગો જ દેખાય છે. આમ વસ્તુના અનેક સ્વરૂપો છે અને જ્ઞાતા અમુક ચોક્કસ સ્થળ-કાળ અને દ્રષ્ટિકોણના સંદર્ભમાં વસ્તુના સ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવે છે. જેને આપણે વસ્તુ કે પદાર્થ કહીએ છીએ તે વિવિધ રૂપોનો સમન્વય છે અને કોઈ એક વ્યક્તિ કોઈ એક દ્રષ્ટિકોણથી કદાપિ પ્રત્યક્ષ કરી શકે જ નહીં.

વિચારણાનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન છે. પ્રત્યક્ષમાં ન દેખાતા ભાગોને આપણે વિચારી શકીએ છીએ. વિચારણામાં વસ્તુ આપણી સમક્ષ એકમરૂપે ઉપસ્થિત થાય છે.

અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે કલ્પના પ્રત્યક્ષ જેવી છે કે વિચાર જેવી ? આમ તો કલ્પના પ્રત્યક્ષ જેવી લાગે છે કેમ કે તેમાં પણ વસ્તુ જુદા જુદા રૂપમાં ચિત્ત સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ કલ્પના અને પ્રત્યક્ષમાં મહત્વનો ભેદ એ છે કે પ્રત્યક્ષમાં વિગતોની સમૃદ્ધિ છે જ્યારે કલ્પનામાં વિગતોનું દારિદ્ર્ય છે. વસ્તુનો અનેક સંદર્ભમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવાથી વિગતોની સમૃદ્ધિ વધતી જાય છે જ્યારે કલ્પનાને મન સમક્ષ ગમેતેટલી વાર રાખવામાં આવે તો પણ તેમાં વિગતોની સમૃદ્ધિ વધતી નથી. પ્રત્યક્ષમાં વસ્તુઓ તેના જ્ઞાન કરતાં વધુ સત્ ધરાવે છે જ્યારે કલ્પનામાં વસ્તુઓ તેના જેટલું જ સત્ ધરાવે છે. જગતના બાકીના વિષયો સાથે કલ્પનાને કોઈ સંબંધ હોતો નથી. કલ્પનાનાં આંતરિક તત્ત્વો વચ્ચે પણ વિશિષ્ટ સંબંધ હોતો નથી.

પ્રત્યક્ષ અને પ્રતિમામાં બીજો તફાવત એ છે કે, પ્રત્યક્ષમાં ભ્રમ થવાની શક્યતા છે. અર્થાત્ તે શંકામુક્ત નથી. જ્યારે કલ્પનાનાં વિષયમાં ભૂલ થવાની શક્યતા નથી તે અને તે અંગેના વિધાનો સંપૂર્ણ રીતે શંકામુક્ત છે. પ્રતિમા કે કલ્પનામાં કોઈ જોખમ કે સાહસ નથી તેમાં નિશ્ચિતતા છે. જ્યારે પ્રત્યક્ષમાં આપણે છેતરાઈ શકીએ છીએ. દા.ત. દરિયાની કલ્પના અંગેનું દરેકનું વિધાન સાચું જ હોય પણ મને જે સર્પ દેખાય છે તે દોરડું પણ હોઈ શકે છે.

પ્રત્યક્ષીકરણના વિષયો વાસ્તવિક છે જ્યારે કલ્પનાનો વિષય અસત્ છે. જે નથી તેનો પ્રક્ષેપ કરવો અને જે નથી તેને ચેતના સમક્ષ ઉપસ્થિત કરવું તે કલ્પનાનું લક્ષણ છે. પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં શિક્ષણ, અપેક્ષા, નવિનતા વગેરે છે અને તેથી તે સમૃદ્ધ છે જ્યારે કલ્પનામાં નવાં અને ભિન્ન દ્રષ્ટિકોણને અવકાશ નથી. કલ્પનામાં ચેતના અમુક માનસિક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે જે ક્ષણિક છે.

સમાપન :

સામાન્ય રીતે આપણે એમ માનીએ છીએ કે કલ્પના વધુ સમૃદ્ધ અને રંગીન છે. પરંતુ સાર્ત્ર કલ્પનાને પ્રત્યક્ષ કરતાં ઓછી વૈવિધ્યપૂર્ણ માને છે. કારણ કે આભાસવાદ પ્રમાણે વસ્તુના રૂપોની અનંત શ્રેણી છે અને જ્ઞાતા તેને વિવિધ રીતે પ્રત્યક્ષ કરે છે.

૧૬. માનવ સ્વાતંત્ર્યના અવરોધો જણાવો.

પ્રસ્તાવિક :

મનુષ્ય પોતે જે વર્તન કરે છે તે કરવા માટે પોતાના કાર્યના કર્તા તરીકે તે સ્વતંત્ર છે. અથવા તેનું તમામ વર્તન તેની પોતાની વર્તમાન પરિસ્થિતિ અને પોતાના ભૂતકાળની પરિસ્થિતિના બાહ્ય કે આંતરિક પરિબળોને આધિન છે ? આ પ્રશ્ન તત્ત્વચિંતનમાં ‘સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્ય’ ની સમસ્યા તરીકે ઓળખાય છે.

કાર્યો મૂળભૂત રીતે હેતુલક્ષી હોય છે. તે હેતુલક્ષી હોવા છતાં તેના પરિણામોને અગાઉથી જાણી શકાતા નથી. માનવીની ચેતના પરિસ્થિતિનું અતિક્રમણ કરીને ભાવી લક્ષ્ય તરફ અભિમુખ થાય છે એવો સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ સાર્ત્ર આપે છે. સાર્ત્ર અનુસાર નિયતિવાદ અને અનિયતિવાદ કાર્યકારણનાં સંબંધને સ્વાતંત્ર્ય સાથે સુસંગત ન હોવાનું માને છે તે ભૂલ છે. કોઈ પણ

કાર્યને કારણ હોય તેથી એમ ક્લિત થતું નથી કે તે કાર્ય સ્વતંત્ર રીતે પસંદ થયેલું નથી. માનવીનું કાર્ય મૂળભૂત રીતે સ્વતંત્રતાથી થયેલું કાર્ય છે. કેટલીક વખત સ્વાતંત્ર્ય સામે કેટલાક અવરોધો આવે છે. આ અવરોધોને સાર્ત્ર નીચે મુજબ સમજાવે છે.

સ્વાતંત્ર્ય સામેના અવરોધો :

માનવ સ્વાતંત્ર્યની સામે ઘણા વાસ્તવિક અવરોધો રહેલા છે. સ્વાતંત્ર્ય સીમિત છે. આપણા કેટલાક કાર્યો બાહ્ય અને આંતરિક પરિસ્થિતિના આઘાત સામે થતાં પ્રત્યાઘાતરૂપ હોય છે. માણસના સ્વાતંત્ર્યને મોટો પડકાર મૃત્યુ આપે છે. જો આવા અવરોધો હોય તો સાર્ત્ર દર્શાવે છે તેવી નિરપેક્ષ મુક્તિ માણસ માટે શક્ય છે ખરી ?

સાર્ત્ર જણાવે છે કે આવી રીતે દલીલ કરવામાં કેટલીક ગેર સમજ છે. જેમ કે,

૧. સ્વાતંત્ર્યનો એવો અર્થ નથી કે માણસ ધારે તે બધી ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શકે. જો એમ હોય તો સ્વાતંત્ર્યનો કશો જ અર્થ રહેતો નથી. કારણ કે કશું જ કર્યા વગર બધું જ મળી જાય એવો જાદુઈ અર્થ સ્વાતંત્ર્યનો થતો નથી.
૨. સ્વાતંત્ર્ય માત્ર પસંદગીનું જ છે. કોઈ પણ પસંદગીની વસ્તુ કે ધ્યેય વિના વિધ્ને મળી જાય તેમ કેવી રીતે કહી શકાય ?
૩. ‘પસંદગી કરવી’ એ બાબતમાંથી ‘મેળવવાને સમર્થ હોવું’ એ બાબત ક્લિત થતી નથી. દા.ત. જેલનો કેદી જેલમાંથી છટકી જવાનું મુક્ત રીતે પસંદ કરે છે અને તેના માટે તે પ્રયત્નશીલ પણ બને છે. પરંતુ તેના પ્રયત્નમાં તે સફળ થશે તેવી ખાત્રી તે સ્વતંત્ર છે તેમાં આવી જતી નથી. સ્વાતંત્ર્યમાં સામર્થ્ય કરતા પસંદગીનું તત્ત્વ સર્વોપરી છે.

સાર્ત્ર જણાવે છે કે અવરોધોના અભાવમાં મુક્તિ પણ સંભવતી નથી. સ્વાતંત્ર્યને

વાસ્તવિકતાનો સંદર્ભ હોય છે. જ્યારે આપણે ધ્યેય પસંદ કરીએ છીએ ત્યારે અવરોધો પણ પસંદ કરીએ છીએ. અવરોધો એ મુક્તિનું પરિણામ છે. મુક્તિ માટે તે બાધક નથી. માણસની મુક્તિને બાધક પાંચ અવરોધો સાર્ત્ર ગણાવે

છે અને બધા વિશે તેઓ એમ દલીલ કરે છે કે નિરપેક્ષ મુક્તિને આ અવરોધો સ્પર્શતા નથી. ખરેખરતો આ અવરોધો જ મુક્તિને શક્ય બનાવે છે.

૧. મારું સ્થાન :

અત્યારે હું જે સ્થાનમાં છું, તે પહેલાં હું કોઈ બીજા સ્થાનમાં હતો. આ રીતે વિચારતા માલૂમ પડે છે કે, માણસ પોતાના અસ્તિત્વનું પહેલું સ્થળ પસંદ કરતો નથી. પરંતુ તે તેમાં મુકાયેલો હોય છે.

સાર્ત્ર કહે છે કે, ‘સ્થળ’ માનવચેતનાની સંગઠનક્રિયાને લીધે ઉદ્ભવે છે. જેમ કે ટેબલને ખુરશીથી ભિન્ન પાડીને અને મારી જાતને એ બન્નેથી ભિન્ન પાડીને ‘અમુક સ્થળે હોવાનો’ મને અનુભવ થાય છે. ‘સ્થળ’ નું ઘડતર ચેતના કરે છે. જે સત્ પોતાના સ્થળને પાર કરીને બીજા સ્થળની કલ્પના કરી શકે તે ચેતનરૂપ સત્ હોઈ શકે. હું ‘અહીં’ છું તેવું ભાન હું ‘ત્યાં’ નથી તેવા ભાનમાંથી ઉદ્ભવે છે. માણસનું અમુક સ્થળે હોવું કે ન હોવું એ આકસ્મિક હકીકત છે. વ્યક્તિને પોતાનું વર્તમાન સ્થાન ત્યારે અવરોધક લાગે કે જ્યારે તેવર્તમાન સ્થાન સિવાયના બીજા કોઈ સ્થાનની કલ્પના કરી અને ત્યાં પહોંચવાનું ધ્યેય સ્થાપ્યું હોય. તેની મુક્ત ચેતના આ જાતનું ધ્યેય પસંદ કરે છે.

૨. મારો ભૂતકાળ :

ભૂતકાળના નિર્ણયોની અસર વર્તમાનકાળમાં પડતી જણાય છે. માણસ અત્યારે જે કાંઈ છે તેમાં ભૂતકાળનો મહત્વનો ફાળો છે. સાર્ત્ર જણાવે છે કે, વ્યક્તિના ભૂતકાળને વસ્તુરૂપી સત્ જેવું સઘન અસ્તિત્વ છે, તેનાથી વ્યક્તિની વર્તમાન ચેતના ઘણી દૂર નીકળી જાય છે. એટલે કે નવી ક્ષણોમાં જૂની ક્ષણોને સજીવન કરવાની રહે છે. આમ ભૂતકાળ છે માટે વ્યક્તિ તેને પાર કરી નવા ધ્યેય સ્થાપે છે. વ્યક્તિની ચેતના જો તેના ભૂતકાળ સાથે એકરૂપ થઈ ગઈ હોય તો સ્વાતંત્ર્ય શક્ય નથી. પણ ચેતનાનો પ્રવાહ સતત વહે છે એટલે ભૂતકાળના નિર્ણયોનું અર્થઘટન અને તેની અસર વગેરે મુક્ત રીતે વર્તમાનમાં નક્કી કરે છે. ભૂતકાળના નિર્ણયોને વર્તમાનના કાર્યોથી બદલવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

૩. મારું વાતાવરણ :

વાતાવરણના અવરોધો કે પરિબળોને કારણે માણસનું સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ થઈ જાય ? સાર્ત્ર વાતાવરણના પરિબળોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. વ્યક્તિની કાર્યયોજનાઓ પર તેની

અસર પડે છે તેવું પણ તેઓ માને છે.

દા.ત. કોઈ વ્યક્તિ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે સફર કરે ત્યારે હવામાન, વાહનની ખામી, રસ્તાની મુશ્કેલીઓ વગેરે વિક્ષેપો નડે છે. જેમણે પ્રવાસયોજના કરી તેમણે આ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો જ રહ્યો. આ મુશ્કેલીઓ માણસ સ્વતંત્ર નથી તેમ દર્શાવતી નથી. કારણ કે માણસે પોતે ધારેલા ધ્યેયને પહોંચવામાં સફળ થવા માટે આ અવરોધોને સામેથી અપનાવી લીધેલાં છે. તેથી સાર્ત્ર લખે છે કે, “હું નિરપેક્ષ રીતે મુક્ત છું અને સંપૂર્ણ રીતે જવાબદાર છું પરંતુ પરિસ્થિતિના સંદર્ભ વિના હું કદાપિ મુક્ત ન હોઈ શકું.”

૪. મારા સાથી કે અન્ય લોકો :

માનવીય જગતમાં વસ્તુઓ અને બીજા માણસો છે અને તે બન્ને અવરોધરૂપ બની શકે છે. બીજા લોકોએ જગતને સંગઠિત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. કાયદો, રૂઢિઓ, સામાજિક ભેદભાવો, ભાષા, સંસ્કૃતિ, રાષ્ટ્રીયતા વગેરે અન્ય પરિબળો કોઈ એક વ્યક્તિએ સર્જેલા નથી. બીજા સમાજ અને રાષ્ટ્રો વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યને ચારે બાજુથી રુંધે છે. પરંતુ સાર્ત્ર જણાવે છે કે માણસ સમુદાયમાં રહેલ દરેક ઘટકો મારા સ્વાતંત્ર્યની પૂર્વશરતો છે. તેના વગર હું સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ કરી શકું નહીં. આ પરાધીનતા બીજાની મુક્ત ચેતનાનું પરિણામ છે. તે જ રીતે મારી મુક્ત ચેતના બીજા માણસના સ્વાતંત્ર્યની મર્યાદા દર્શાવે છે. ઉપરોક્ત બધી સામાજિક બાબતોને સ્વીકારવી કે નકારવી, તેમાંથી કેટલી બાબતોનો વિરોધ કરવો વગેરે વ્યક્તિ જાતે નક્કી કરવાનું છે.

૫. મૃત્યુ :

ધારો કે આ બધા અવરોધો સામે માનવમુક્તિને રક્ષણ આપી શકાય પરંતુ મૃત્યુનું શું ? મૃત્યુનું અસ્તિત્વ માનવીના નિરપેક્ષ મુક્તિ સામેનો સૌથી મોટો પડકાર નથી ? સાર્ત્ર કહે છે કે, મૃત્યુ અચાનક આવે છે પરંતુ માનવ સ્વાતંત્ર્ય માટે તે મોટો અવરોધ નથી. જન્મ અને મૃત્યુ બન્ને અનિવાર્ય છે અને તે કોઈનામાંથી તાર્કિક રીતે ફલિત થતાં નથી. માનવીય અસ્તિત્વની

પરિમિતતા એ સત્ વિક્ષયક હકીકત છે. માણસ અમર હોત તો પણ પરિમિત હોત. મૃત્યુ એ અવરોધ નથી પણ સ્વાતંત્ર્યનો અંત છે. તે એની બાહ્ય સીમા છે. કોઈ વસ્તુ ત્યારે જ અવરોધ બની શકે જ્યારે ધ્યેયગામી ચેતનાનું અસ્તિત્વ રહેતું હોય. સાયકલ ચલાવનાર માટે પવન અવરોધ વને છે કેમ કે તે જીવિત છે અને અવરોધ પ્રત્યે સભાન છે. મૃત્યુ પછી કોઈ ચેતના રહેતી જ નથી એટલે ધ્યેય અટકી રહ્યું હોય અને પ્રવૃત્તિ અટકી હોય તેવું મૃત્યુમાં બનતું નથી. મૃત્યુ એ માણસના જીવનનો એક બનાવ નથી પણ બધા બનાવોનો અંત છે.

સમાપન :

જગતમાં આપણે આપણા કર્યો દ્વારા આપણા અસ્તિત્વને મૂર્ત કરીએ છીએ અને

આપણા સ્વાતંત્ર્યના આધારે બાહ્ય અને આંતરિક સામગ્રીનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. અવરોધોનું અસ્તિત્વ મુક્તિની પૂર્વશર્ત છે. કારણ કે અવરોધો દ્વારા સ્વાતંત્ર્ય વ્યક્ત થાય છે. સ્વાતંત્ર્ય શૂન્યાવકાશમાં વ્યક્ત થઈ શકે નહીં. સાર્ત્ર વિઘ્નો વિહીન કાર્યની કલ્પના કરતા નથી કારણ કે તેમને મન સ્વાતંત્ર્ય સંકળતાનું નહીં પણ પસંદગીનું છે. માણસ સ્વાતંત્ર્ય ધરાવતો નથી પણ સ્વતંત્ર જ છે. સ્વાતંત્ર્યની કોઈ વ્યાખ્યા આપી શકાતી નથી.

૧૭. માનવ-સત્ની પ્રાથમિક સ્થિતિ

પ્રાસ્તાવિક :

હેડેગર અનુસાર ‘જગત - માં - હોવાપણું’ એ માનવ-સત્ (Dasein) ની પ્રાથમિક સ્થિતિ છે. તે અનુભવ નિરપેક્ષ અને એક સમષ્ટિરૂપ છે. તેની સમષ્ટિરૂપ બંધારણમાં અનેક વસ્તુઓ રહેલી છે. આથી માનવ-સત્નું પૃથક્કરણ કરવું અનિવાર્ય છે. હેડેગર જણાવે છે કે માનવ-સત્નું પૃથક્કરણ કોઈ અન્ય પદાર્થો રૂપે નહીં પણ ‘મારું’ સત્ રૂપે કરવાનું છે. આમ કરતી વખતે આપણો દૃષ્ટિકોણ દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદી નહીં પણ અન્ય પદાર્થોની જેમ આપણે પણ જગતમાં રહેલા એક પદાર્થ તરીકે પૃથક્કરણ કરવાનું છે. તેમ છતાં તે જગતનાં અન્ય પદાર્થોથી તે ભિન્ન છે. કેમ કે માનવ સત્ પ્રશ્નો ઉઠાવી શકે છે. (પોતાના અને અન્યના વિશે)

૧. ‘જગત-માં-હોવાપણું’ એટલે ‘કાંઈક બનવા’ તરીકે :-

માનવ-સત્ ‘કાંઈક થવામાં’ રહેલું છે અને તેથી જે-કાંઈ-છે (સત્ત્વ રૂપે) તેને અસ્તિત્વના સત્ત્વ માનવું જોઈએ. પરંતુ આવું અસ્તિત્વ રૂઢિગત તત્ત્વમીમાંસકીય પદાર્થ કે ‘અસ્તિત્વ વિધેય’ નહીં હોય. મરણ કે એમ કરવાથી તે અમૂર્ત જ્ઞેય પદાર્થ બની જશે. હેડોગર જે અસ્તિત્વની ચર્ચા કરવા માગે છે તે આપણાથી તદ્દન નજીક રહેલ, હાથ-વેંતમાં રહેલ અસ્તિત્વથી ભિન્ન છે.

હાઈડોગર જે માનવસત્ત્વનું પૃથક્કરણ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે તે પૃથક્કરણ કરતાં પ્રગટ થતાં માત્ર ‘ગુણધર્મો’ (Property) નહીં હોય પણ પ્રત્યેક ગુણધર્મ માનવસત્ માટે કાંઈક બનવાની શક્યતા અંગેનો એક માર્ગ હશે. મનવસત્ જે કાંઈ સત્-જે-છે-તે રૂપે ધરાવે છે તેવા દ્રવ્ય રૂપે નહીં પણ તેના સત્ વિશે નિરૂપણ કરે છે.

૨. ‘મારાપણા’ દ્વારા વ્યક્ત થતી જગતમાં હોવાપણાની સ્થિતિ :-

જ્યારે આપણે અન્ય માનવ-સત્ના સત્ વિષયક પ્રશ્ન કરીએ છીએ ત્યારે તે પ્રશ્ન ‘મારા’ સત્ અંગેનો પ્રશ્ન પણ બની રહે છે. માનવ-સત્ને તત્ત્વમીમાંસકીયપણે વ્યાપક જાતીના ખાસ પ્રસંગ તરીકે પણ સમજવાનું નથી. તેનાથી ભિન્ન જગતનાં પદાર્થો પોતાના સત્ માટે તટસ્થ હોય છે. તેમને પોતાના સત્ વિષયક ઉપેક્ષા કે ચિંતા નથી. જ્યારે માનવ-સત્ પ્રત્યેક બનાવમાં ‘મારાપણું’ ધરાવે છે. તે ‘હું છું’, ‘તમે છો’ જેવા વ્યક્તિવાચક સર્વનામો દ્વારા પ્રગટ થાય છે.

મનવ-સત્નો ઉલ્લેખ કરવાની સાથે જ તેમાં મારાપણાનો નિર્દેશ થયા વગર રહેતો નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિ ‘મારાપણા’નો ઉલ્લેખ પોતાની આગવી રીતે વ્યક્ત કરે છે. તેથી અન્ય વ્યક્તિના સત્ તરફ ઢળેલું માનવ-સત્ એક શક્યતા રૂપે પોતાના તરફ ઢળેલું રહે છે. તે એક શક્યતા રૂપે દરેક પ્રસંગમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. પરંતુ હેડોગર જણાવે છે કે, આ ‘શક્યતા’ને દ્રવ્યનાં ગુણધર્મની જેમ માનવ-સત્નો ગુણધર્મ ગણાવી શકાય નહીં. કારણ કે જો ‘શક્યતા’ને ગુણધર્મ ગણવામાં આવે તો તેના આધારરૂપ દ્રવ્યની શોધ કરવાનો પ્રસંગ ઊભો થશે. તેથી શક્યતા એ માનવ-સત્નો ગુણધર્મ નથી સ્વયં એક શક્યતા છે.

૩. મનવ-સત્ એક શક્યતા છે :-

મનવ-સત્ એક શક્યતારૂપ હોવાને કારણે તે સત્ત્વરૂપે યા સત્તારૂપે પોતાને જ પસંદ કરે છે, મેળવવા પ્રયત્નશીલ રહે, જીતે. મેળવવા યા જીતવામાં જ પોતાની જાતને ખોઈ બેસે એમ પણ બને કે કદી મેળવી કે જીતી ન શકે. અથવા જીતવું કે મેળવવું હોવાનું ‘માત્ર દેખાય’.

૪. મનવ-સત્ સ્વતંત્ર છે :-

સત્તા રૂપે પોતાને પસંદ કર્યા પછી સત્તાત્મકપણે જીવવું, મુક્ત પસંદગી અનુસાર જીવવું એટલે જ અધિકૃત જીવન અને ચીલાચાલું, બીજાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે બીબામાં ગોઠવાવું એટલે બિનઅધિકૃત જીવન. મનવ-સત્ બન્ને પ્રકારના જીવનને પસંદ કરવા માટે મુક્ત છે. તેમની વચ્ચે હલકા કે સારાનો ભેદ પણ નથી. કારણ કે સૌથી વધુ સર્જનક્ષમ ક્ષણોમાં પણ એનાથી જીવાતું જીવન અનધિકૃત હોઈ શકે છે. દા.ત. જ્યારે તે ખુબ જ કામમાં હોય, પ્રવૃત્ત હોય, ઉત્તેજિત હોય, આનંદવિભોર હોય વગેરે.

૫. મનવ-સત્ જગતનાં અન્ય પદાર્થોથી ભિન્ન છે :-

મનવ-સત્નું આભાસવાદી પૃથક્કરણ કરતાં તે જગતનાં અન્ય પદાર્થો કે જે હાથ-વેંતમાં રહેલાં છે તેના કરતાં માનવ-સત્ની સત્તા જુદી તરી આવે છે. હકીકતમાં માનવ-સત્ એક શક્યતા હોવાથી તેનું તત્ત્વમીમાંસકીય પૃથક્કરણ કયું સ્વરૂપ ધારણ કરશે તે નિશ્ચિત રીતે કહી શકાય નહીં. આપણે માત્ર તેને અનુસરવાનું છે. તોજ માનવ-સત્ વિષયક કાંઈક સમજણ પ્રાપ્ત થઈ શકે. મનવ-સત્ના પાયારૂપ અસ્તિત્વના પૃથક્કરણમાંથી માનવ-સત્નું તત્ત્વમીમાંસકીય અર્થઘટન વિકસાવવું જોઈએ. જો કે માનવ-સત્નું અર્થઘટન કોઈ પણ પ્રકારમાં અસ્તિત્વના સ્થુળ યા અમૂર્ત ખ્યાલથી થવું જોઈએ નહીં. મનવ-સત્ અન્ય પદાર્થોથી ભિન્ન છે. છતાં એવી ભિન્નતામાંથી પણ તેનું અર્થઘટન થવું જોઈએ નહીં. એટલે કે તેના રોજીંદા વ્યાપારોમાં અર્થઘટન થવું જોઈએ. જેથી અમૂર્તતાનાં દોષોથી મુક્ત બને.

૬. મનવ-સત્ની અસ્તિત્વલક્ષીતા :-

અધિકૃત કે અનધિકૃત જીવનના પાયામાં પણ અસ્તિત્વલક્ષીતા અનુભવનિરપરક્ષપણે પડેલી હોય છે. કાંતો તે સત્તાથી દૂર ભાગવાનો યા ઉપેક્ષા કરવાનો યા સત્તાને પામવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેમના આ પ્રયાસમાં તત્ત્વમીમાંસકીય ગુણધર્મોનું પ્રગટીકરણ કે સ્પષ્ટિકરણ કરી શકાય છે. માનવ-સત્ના અસ્તિત્વલક્ષી અર્થઘટન દ્વારા પ્રગટ થતાં ગુણધર્મોને હેડોગર

‘અસ્તિત્વલક્ષી ગુણધર્મો’ કહે છે. તેનાથી ભિન્ન પદાર્થના ગુણધર્મોને ‘વિધેયો’ કહે છે. આમ, હેડોગર જગતને બે વિભાગમાં વહેંચે છે. તેમની વચ્ચે થતી ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાઓના અનુસંધાનમાં પ્રગટ થતી માનવ-સત્ વિષયક સત્તાની તત્ત્વમીમાંસા અસ્તિત્વમાં આવે છે જે વિજ્ઞાનનો પણ પાયો છે.

આમ, હેડોગર અનુસાર બે પ્રકારના ગુણધર્મો દ્વારા સત્તા આપણી સમક્ષ પ્રગટ થવાની શક્યતા ધરાવે છે. (૧) અસ્તિત્વલક્ષી ગુણધર્મો અને (૨) વિધેયો. તે બન્નેનો સંબંધ બુદ્ધિ દ્વારા નિશ્ચિત થાય છે. આમાના પ્રથમને ‘કોણ’ (હું યા અસ્તિત્વ) સાથે સંબંધ છે જ્યારે બીજાને ‘શું’ (પદાર્થો) સાથે નિસ્બત છે.

સમાપન :-

ડોકાર્ટે ‘હું વિચારું છું તેથી છું’ થી શરૂઆત કરીને ‘હું’ ના વૈચારિક યા ચિંતનાત્મક પાસા પર ભાર મૂકીને અસ્તિત્વના પાસાંની સદંતર અવગણના કરી. હાઈડોગર સત્તા વિષયક તત્ત્વમીમાંસકીય પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે. તેઓ માને છે કે જ્યાં સુધી અસ્તિત્વની સત્તાનો પ્રશ્ન હલ ન થાય ત્યાં સુધી વિચારણા દ્વારા વ્યક્ત થતી સત્તાને સમજી શકાય નહીં. ‘સ્વ’, ‘અહં’ કે ‘હું’ ને એક જ્ઞાતા તરીકે સ્થાપી એક પ્રદત્ત તરીકે સ્વીકારી લઈએ તો માનવ-સત્તાનાં આભાસવાદી વસ્તુને ગુમાવી બેસીશું. એવી જ રીતે તેને એક દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકારવાથી વસ્તુલક્ષી ચૈતન્ય તરફ દોરવાઈ જઈએ છીએ. તેના વસ્તુત્વનો સ્વીકાર કરીએ છીએ, તેના ચૈતન્યનો અનાદર કરીએ છીએ. વાસ્તવમાં વ્યક્તિ કોઈ પણ વસ્તુ નથી, કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી, કોઈ પણ પદાર્થ નથી, અન્ય પ્રાણીઓની જેમ કાર્ય કરતી નથી. વ્યક્તિ પોતાના એષણાજન્ય કાર્ય દ્વારા જ પોતાના અસ્તિત્વને પ્રગટ કરે છે. કાર્યના કર્તા તરીકે તે એક સમષ્ટિરૂપ માનવ છે.

ટૂંકા પ્રશ્નો :

૧. ઓગસ્ટ કોમ્ટેના મતે જ્ઞાનના વિકાસના ત્રણ સ્તર કયા છે ?

વિધાયકતાવાદી (પ્રત્યક્ષવાદી) ઓગસ્ટ કોમ્ટેના મતે જ્ઞાનના વિકાસના ત્રણ સ્તર છે. ૧. ધાર્મિક ૨. તાત્વિક ૩. વૈજ્ઞાનિક (વિધાયકતાવાદી) તેમના મતે ભાષાનું મૂળ શબ્દોમાં છે. શબ્દનો અર્થ સમજવા માટે તેનો સંદર્ભ અને નિર્દેશન જરૂરી છે

૨. વ્યાવહારિક સત્યશોધન એટલે શું ?

જે વિધાનનું વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવ દ્વારા પરીક્ષણ કરવું સંભવ બને છે તેને વ્યાવહારિક પરીક્ષણ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. ‘પુસ્તક ટેબલ પર છે.’ અહીં દૃષ્ટિ યા સ્પર્શ દ્વારા જાણી શકીએ છીએ કે પુસ્તક ટેબલ પર છે કે નહીં.

૩. સૈદ્ધાંતિક સત્યશોધન એટલે શું ?

કેટલાક વિધાનોનું અનુભવ દ્વારા પરીક્ષણ સંભવિત બનતું નથી જેમ કે, ‘બૃહસ્પતિ નામનાં ગ્રહ પર મનુષ્ય જેવા પ્રાણી રહે છે.’ આ વિધાનનું વર્તમાન કાળમાં વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી પરીક્ષણ શક્ય નથી. પરંતુ આ વિધાનનું સૈદ્ધાંતિક પરીક્ષણ શક્ય છે. અર્થાત્ સિદ્ધાંતતઃ એવું સમજી શકાય છે કે બૃહસ્પતિ પર મનુષ્ય જેવા પ્રાણીઓ હોવાનો કે ન હોવાનો શું અર્થ છે.

૪. વિશ્લેષણાત્મક વિધાન એટલે શું ?

વિશ્લેષણાત્મક વિધાનો કેટલાક શબ્દોની માત્ર પરિભાષા વ્યક્ત કરે છે પરંતુ આપણને જગતનાં વિષયમાંથી કોઈ નવીન તથ્યાત્મક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. દા.ત.

પત્ની વિવાહિત સ્ત્રી હોય છે.

બે અને બે ચાર થાય છે.

જેને આકાર છે તેને વિસ્તાર હોય છે.

આપણી રોજબરોજની સામાન્ય ભાષા સિવાય ખાસ કરીને ગણિત અને તર્કશાસ્ત્રમાં આવા વિધાનો હોય છે. તેને ‘પુનરુક્તિઓ’ પણ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે તેમાં વિધેયમાં રજૂ થતી માહિતી ઉદ્દેશ્યની માત્ર પુનરુક્તિ કરે છે. અનુભવ દ્વારા આ વિધાનોનાં પરીક્ષણની જરૂરીયાત રહેતી નથી. કારણ કે તે પ્રાગાનુભવિક (A priory) વિધાન છે. અનુભવ સાથે તેનો કોઈ સંબંધ

નથી. તે કેવળ પરિભાષાનાં રૂપમાં સાર્થક, તત્ત્વમીમાંસકીય અને એ અર્થમાં તે અનિવાર્ય તથા નિશ્ચિત છે.

૫. સંશ્લેષણાત્મક વિધાન એટલે શું ?

સંશ્લેષણાત્મક વિધાનો આપણા અનુભવ સાથે અનિવાર્યતઃ સંબંધિત છે અને તે જગતનાં વિષયની બાબતમાં નવીન તથ્યાત્મક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે છે. જેમ કે,

ભારતીય ઇમાનદાર છે.

ગુલાબ લાલ છે.

પુસ્તક ટેબલ પર છે.

વિશ્લેષણાત્મક વિધાનથી વિપરીત અહીં વિધેય ઉદ્દેશ્યનાં સંદર્ભમાં નવીન સૂચના આપે છે. આને અનુભવાશ્રિત A posteriori વિધાન કહેવામાં આવે છે કારણ કે તેનો સંબંધ અનુભવ સાથે છે. માટે તે અનિવાર્ય કે નિશ્ચિત નથી, માત્ર સંભવિત જ છે.

૬. રુડોલ્ફ કાર્નેપના મતે તત્ત્વવિદ્યાની ઉક્તિઓ કેવી છે ?

રુડોલ્ફ કાર્નેપના મતે તો તત્ત્વવિદ્યાની ઉક્તિઓને વિધાન પણ કહી શકાય નહીં. તે તો માત્ર આભાસી વાક્યો- Pseudo Sentence છે. કે જેમાં ભાવ (Emotions)ની માત્રા વધારે હોય છે. તે વાક્યોને યથાર્થ કે અયથાર્થ કહી શકાય નહીં. આ ઉક્તિઓને પરીક્ષણના સિદ્ધાંત દ્વારા પણ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી.

૭. બ્રેડલે અનુસાર નિરપેક્ષ તત્ત્વનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે ?

આ સત્તત્ત્વને બ્રેડલે નિરપેક્ષ માને છે. આ નિરપેક્ષ તત્ત્વનું જ્ઞાન આંતરદર્શન (vision) યા તત્કાલીનશ્રદ્ધા (instinctive faith) દ્વારા થાય છે. જેના દ્વારા સાતત્યપૂર્ણ (harmonious) સંપૂર્ણ સત્તાનું જ્ઞાન થાય છે. આ પણ એક અનુભવ (experience) છે પરંતુ તેમાં કેવળ બૌદ્ધિક વિવેચના (reason) યા વિચાર નહીં પણ સંકલ્પ (willing) અને ભાવના (feeling) રહેલા છે. ભેદ રહિત નિરપેક્ષ સત્તામાં બધું સમાયેલું છે. બ્રેડલે કહે છે તેમ તેમાં સંકલ્પ, વિચાર અને ભાવના બધા મળીને એક બની જાય

છે. જો કે બ્રેડલે માને છે કે પૂર્ણ નિરપેક્ષ સત્તાની પ્રત્યક્ષાનુભૂતિ સાંત જીવો માટે અસંભવ છે આપણે તો કેવળ તેની કેટલીક વિશેષતાઓને જ પામી શકીએ છીએ.

૮. વ્યાપકતાની કસોટી એટલે શું ?

વ્યાપકતાની કસોટી અનુસાર જે અનુભવમાં વ્યાપકતાનું તત્ત્વ વધારે તે અંતિમ તત્ત્વની વધુ નજીક ગણાય. કારણ કે અંતિમ તત્ત્વ સર્વોચ્ચ કક્ષાની વ્યાપકતાનું લક્ષણ ધરાવે છે.

૯. સુસંગતતાની કસોટી એટલે શું ?

સુસંગતતા કે સામંજસ્ય જે અનુભવમાં વધુ માત્રામાં હોય તે વધુ સત્ ગણાય કારણ કે પરમ સત્ વિસંવાદિતા અને આંતરવિરોધોથી મુક્ત છે.

૧૦. તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદના સામાન્ય સિદ્ધાંતો જણાવો.

(૧) વિધાનનાં મુખ્ય બે પ્રકારો છે- સાદા અને સંયુક્ત. સાદા વિધાનની સત્યતાનો આધાર તેમાં રજૂ થતી માહિતીનાં સંવેદપણા પર અને સંયુક્ત વિધાનની સત્યતાનો આધાર તેની અંતર્ગત રહેલાં સાદા વિધાનની સત્યતા પર રહેલો છે.

(૨) કોઈ પણ વિધાનનો અર્થ તેના સંવેનદ દ્વારા પરીક્ષણની પદ્ધતિ પર આધારિત છે.

(૩) અનુભવ નિરપેક્ષ જ્ઞાન વિશ્લેષણાત્મક હોય છે. તે માત્ર વિચારના વસ્તુને વ્યક્ત કરે છે. કુદરતનાં સત્યોની માહિતી આપતાં નથી.

(૪) મૂલ્યને લગતા વિધાન સાચા પણ નથી અને ખોટા પણ નથી. એ તો માત્ર મનોવલણો વ્યક્ત કરે છે.

૧૧. હાઈડેગર અનુસાર તત્ત્વજ્ઞાનનું મૂખ્ય કાર્ય શું છે ?

૧. ફિલોસોફીનું કામ પોતાના વિચારોથી તાર્કિક સ્પષ્ટતા કરવાનું છે.

૨. ફિલોસોફી એ કોઈ સિદ્ધાંત કે પરિણામ નથી પરંતુ સ્પષ્ટપણે ભાષાનો ઉપયોગ શીખવે છે.

૩. ફિલોસોફીના પુસ્તકોનું કાર્ય પણ સ્પષ્ટતામાં ઉમેરો કરવાનું છે. ગુંચવાડાઓ દૂર કરવાનું છે. કારણ કે તેની મદદ વિના અનેક પ્રકારનાં નમૂના સેળભેળ થઈ જાય છે.

૪. ઉપરના ત્રણેય વિધાનો સાથે લેતા એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે ફિલોસોફીમાં કોઈ વિધાનો પરિણામરૂપે આપવાના, તારવવાના કે કરવાના હોતા નથી. પણ કોઈએ કરેલાં વિધાન કે તારવેલાં વિધાન સ્પષ્ટ છે કે અસ્પષ્ટ તે જ નક્કી કરવાનું છે.

૧૨. બ્રેડલે અનુસાર તત્ત્વવિદ્યાની વ્યાખ્યા આપો.

આધુનિક અંગ્રેજ ફિલોસોફર એફ. એચ. બ્રેડલે તેમનાં પ્રખ્યાત પુસ્તક Appearance and Reality માં જણાવે છે કે, ‘તત્ત્વવિદ્યા એટલે કેવળ આભાસથી જુદા પડતાં સત્તત્ત્વને બૌદ્ધિક રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન.’ આગળ વધી તેઓ તત્ત્વવિદ્યાનું ધ્યેય સ્પષ્ટ કરતાં લખે છે કે, તત્ત્વવિદ્યાનું ધ્યેય આપણી બુદ્ધિને સંતોષ આપે તેવું જીવન અંગેનું સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિબિંદુ પુરું પાડવાનું છે.

૧૩. કેન્ટ ક્યા અર્થમાં તત્ત્વવિદ્યાને અશક્ય માને છે ?

કેન્ટે તત્ત્વજ્ઞાનને એક વિજ્ઞાનના અર્થમાં અશક્ય ગણાવ્યું છે. તેનું કારણ કેન્ટના મનમાં રહેલો વિજ્ઞાન અંગેનો અને જ્ઞાન અંગેનો તેનો પોતાનો મત છે. આ મત સંપૂર્ણ રીતે સાચો જ છે એમ કહી શકાય નહીં. કારણ કે, વિજ્ઞાનના અર્થમાં જે શક્ય હોય એ જ સાચું ગણાય અને સ્વીકાર્ય બને તેમ શા માટે માની લેવું ? ફક્ત વિજ્ઞાનની જ ભૂમિકા પરથી વિચારીએ તો ક્યારેય પણ આભાસ અને સત્ના મૂળભૂત પ્રશ્નો ઉકેલી શકાય તેમ નથી.

૧૪. ‘તત્ત્વવિદ્યાનું અભ્યાસક્ષેત્ર સમગ્ર જીવનલક્ષી છે.’ કેમ ?

વુડબ્રિજ નામના વિચારકના મતાનુસાર તત્ત્વવિદ્યાનો અભ્યાસવસ્તુ સમગ્ર સત્ તત્ત્વ છે. તે વિવિધતા પાછળ રહેલી સર્વોચ્ચ એકતા શોધવાનું કાર્ય કરે છે. આમ સમગ્ર જીવન અનુભવ તત્ત્વવિદ્યાનો અભ્યાસવિષય છે આ કે તે ખંડ અથવા અંશનો અભ્યાસ કરવાથી આભાસનું નિરાકરણ થઈ શકે નહીં.

૧૫. તત્ત્વવિદ્યાની પદ્ધતિ અમૂર્ત ચિંતનની છે. કેમ ?

તત્ત્વવિદ્યાની પદ્ધતિ અમૂર્ત ચિંતનની પદ્ધતિ છે. તે સમગ્ર સત્યને પ્રાધાન્ય આપતું હોવાથી વિશિષ્ટ પૂરાવાઓની યોગ્યતાને અનુસરીને નહીં પણ સામાન્ય પદ્ધતિને આધારે સિદ્ધાંતોનું મૂલ્યાંકન કરે છે. તત્ત્વવિદ્યા માટે પ્રત્યક્ષીકરણની પ્રાયોગિક પદ્ધતિ અથવા પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનની પરીક્ષણલક્ષી પદ્ધતિ ઉપયુક્ત બની શકે નહીં. અહીં તો તાર્કિક સૂક્ષ્મ બુદ્ધિની ચિંતનાત્મક પદ્ધતિ જ કામે લગાડવી પડે છે.

૧૬. તત્ત્વવિદ્યાની શરૂઆત કેવી રીતે થઈ ?

જો કે અંગ્રેજી શબ્દ Metaphysics ગ્રીક ચિંતનના ઇતિહાસમાં આકસ્મિક રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોવાનું જોવા મળે છે. એરિસ્ટોટલના અનુયાયીઓએ એરિસ્ટોટલના પ્રથમ સિદ્ધાંતને લગતા લખાણોનું સંપાદન કર્યું અને તે ભૌતિકશાસ્ત્રના લખાણના ક્રમ પછી મૂકવાનું પસંદ કર્યું. ક્રમમાં કે તેમાં ભૌતિકતાની પાર જઈને વાત કરવાનમાં આવી હતી. આમ તે ભૌતિકતાની પારની બાબત હોવાથી Metaphysics તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું. Meta= Beyond, After અર્થાત પછીનું યા પરનું એવો અર્થ થાય છે. આ રીતે નવું નામકરણ કરવામાં આવ્યું.

૧૭. હકીકત એટલે શું ?

વિટગેન્સ્ટાઇનના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘કોઈ પણ અવસ્થા એક હકીકત છે. આવી અવસ્થા જો હકીકતરૂપ હોય તો તેનું આણવિક અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ.’ બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો હકીકત તે છે કે જે પોતાને અનુરૂપ એક બાજુએ વસ્તુ અને બીજુ એ અનુભવની અવસ્થાનું અસ્તિત્વ નિર્દેશે છે.

૧૮. તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદના મૂળમાં એક સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંત કયો છે ?

ભાષાનાં ઉપયોગ દરમિયાન તેમાં વપરાતા શબ્દો જ્યારે નામ તરીકે વપરાય છે ત્યારે તે વસ્તુઓનો નિર્દેશ કરે છે. પણ આ વસ્તુઓ સીધે સીધી આપણાં અનુભવમાં આવતી નથી. એટલે કે વસ્તુ તરીકે અનુભવાતી નથી પરંતુ હકીકત તરીકે અનુભવાય છે. આમ, તાર્કિક અણુવાદ, તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ અને ભાષા વિશ્લેષણવાદ ત્રણેના મૂળમાં એક સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંત જો કોઈ પડેલો હોય તો તે “અણુરૂપ હકીકતો”નો છે.

૧૯. તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ એટલે શું ?

તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ એટલે ગાણિતિક અને તાર્કિક એવા વિશ્લેષક વિધાનો અને ઇન્દ્રિય અનુભવ દ્વારા જેમની આખરે ચકાસણી કરી શકાય તેવા અનુભવમૂલક વિધાનો સિવાયનાં વિધાનો અર્થશૂન્ય છે અને તેથી તત્ત્વવિદ્યાનાં વિધાનો અર્થશૂન્ય છે. અર્થપૂર્ણ તત્ત્વવિદ્યા અશક્ય છે એમ પ્રતિપાદિત કરનારો તત્ત્વસિદ્ધાંત.

૨૦. હેડેગર અનુસાર અસ્તિત્વ એટલે શું ?

હેડેગરે ‘અસ્તિત્વ’ પ્રત્યયનું વિશ્લેષણ કર્યું અને ‘માનવ અસ્તિત્વ’ (Dasien) શબ્દનું તાત્ત્વિક અર્થઘટન કર્યું છે. આ શબ્દનો અર્થ છે “તેનું ત્યાં હોવું” (Being there) હેડેગરે એ બાબત પર વિચાર કર્યો કે માનવ વ્યક્તિત્વનું તાત્ત્વિક પાસું (Ontological aspect) અને માનવ વ્યક્તિત્વની વિભિન્ન અભિવ્યક્તિ શું છે ? હેડેગરના મતે દર્શનશાસ્ત્રની બધી મૂખ્ય સમસ્યાઓ તાત્ત્વિક અસ્તિત્વ (Being) સાથે સંબંધિત છે. તત્ત્વ માનવ વ્યક્તિત્વનાં માધ્યમથી વ્યક્ત થાય છે. માનવ વ્યક્તિત્વમાં તત્ત્વ વિદ્યમાન હોવાને કારણે જ એ તત્ત્વ વિશેના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરે છે. માનવ-વ્યક્તિત્વમાં વિદ્યમાન આ તત્ત્વને જ ‘અસ્તિત્વ’ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

૨૧. યવહારવાદ અનુસાર સત્ય એટલે શું ?

વિલિયમ જેમ્સ નિરપેક્ષ સત્તાનાં હેગેલીયન આદર્શવાદી ખ્યાલને ‘વિકાસ શૂન્ય’ લેખે છે. સત્ય સંબંધી આદર્શવાદે રજૂ કરેલી સંવાદીતાની કસોટીની જોરદાર ટીકા કરે છે. જેમ્સના મતાનુસાર વિચારો અને વિધાનો સ્વયં યથાર્થ નથી પરંતુ કર્તાના હેતુના સંતોષને આધારે તેને યથાર્થ બનાવવામાં આવે છે. એ જ રીતે શીલર નામના વ્યવહારવાદી ચિંતક અનુસાર ‘અમુક હેતુ માટે મૂલ્યવાન હોય તે અથવા ચોક્કસ પરિસ્થિતિને અનુકૂલ હોય તે સત્ય કહેવાય છે.

૨૨. ડ્યુઇ અનુસાર જ્ઞાનનું પ્રયોજન શું છે ?

ડ્યુઇ કહે છે કે આપણે ક્યારેય વિચારવા ખાતર વિચારતા નથી, પણ જીવન જીવવાની પ્રવૃત્તિઓ કરતા કરતા આપણે વિચારણાની કક્ષાએ પહોંચીએ છીએ. જ્યાં સુધી આપણું જીવન સરળતાથી ચાલે છે ત્યાં સુધી આપણે વિચારતા નથી પણ કાર્ય કરીએ છીએ. જીવનનાં વ્યવહારમાં ઉપયોગી માર્ગદર્શન મેળવવું એ જ માણસની જ્ઞાન સાધનાનું મૂળ પ્રયોજન છે.

૨૩. ડોકાર્ટના ‘હું વિચારું તેથી હું છું’ વિશે હાઇડેગરનો મત શું છે ?

ડોકાર્ટ ‘હું વિચારું છું તેથી છું’ થી શરૂઆત કરીને ‘હું’ ના વૈચારિક યા ચિંતનાત્મક પાસા પર ભાર મૂકીને અસ્તિત્વના પાસાંની સદંતર અવગણના કરી. હાઇડેગર સત્તા વિષયક તત્ત્વમીમાંસકીય પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે. તેઓ માને છે કે જ્યાં સુધી અસ્તિત્વની સત્તાનો પ્રશ્ન હલ ન થાય ત્યાં સુધી વિચારણા દ્વારા વ્યક્ત થતી સત્તાને સમજી શકાય નહીં. ‘સ્વ’, ‘અહં’ કે ‘હું’ ને એક જ્ઞાતા તરીકે સ્થાપી એક પ્રદત્ત તરીકે સ્વીકારી લઇએ તો માનવ-સત્તાનાં આભાસવાદી વસ્તુને ગુમાવી બેસીશું.

૨૪. હેડેગર અનુસાર સત્તાનું પ્રાગટ્ય થવાની શક્યતા કઈ કઈ છે ?

હેડેગર અનુસાર બે પ્રકારના ગુણધર્મો દ્વારા સત્તા આપણી સમક્ષ પ્રગટ થવાની શક્યતા ધરાવે છે. (૧) અસ્તિત્વલક્ષી ગુણધર્મો અને (૨) વિધેયો. તે બન્નેનો સંબંધ બુદ્ધિ દ્વારા નિશ્ચિત થાય છે. આમાના પ્રથમને ‘કોણ’ (હું યા અસ્તિત્વ) સાથે સંબંધ છે જ્યારે બીજાને ‘શું’ (પદાર્થો) સાથે નિસ્ખત છે.

૨૫. હેડેગર જગતનું વિભાજન કેવી રીતે કરે છે ?

માનવ-સત્તાના અસ્તિત્વલક્ષી અર્થઘટન દ્વારા પ્રગટ થતાં ગુણધર્મોને હેડેગર ‘અસ્તિત્વલક્ષી ગુણધર્મો’ કહે છે. તેનાથી ભિન્ન પદાર્થના ગુણધર્મોને ‘વિધેયો’ કહે છે. આમ, હેડેગર જગતને બે વિભાગમાં વહેંચે છે.

૨૬. હેડેગરના મતે માનવ-સત્તાનું તત્ત્વમીમાંસકીય અર્થઘટન કેવી રીતે થવું જોઈએ? મનવ-સત્તાના પાયારૂપ અસ્તિત્વના પૃથક્કરણમાંથી માનવ-સત્તાનું તત્ત્વમીમાંસકીય અર્થઘટન વિકસાવવું જોઈએ. જો કે માનવ-સત્તાનું અર્થઘટન કોઈ પણ પ્રકારના અસ્તિત્વના સ્થૂળ યા અમૂર્ત ખ્યાલથી થવું જોઈએ નહીં. મનવ-સત્તા અન્ય પદાર્થોથી ભિન્ન છે. છતાં એવી ભિન્નતામાંથી પણ તેનું અર્થઘટન થવું જોઈએ નહીં. એટલે કે તેના રોજુંદા વ્યાપારોમાં અર્થઘટન થવું જોઈએ. જેથી અમૂર્તતાનાં દોષોથી મુક્ત બને.

૨૭. અધિકૃત અને બિનઅધિકૃત જીવન વચ્ચેનો ભેદ જણાવો.

સત્તા રૂપે પોતાને પસંદ કર્યા પછી સત્તાત્મકપણે જીવવું, મુક્ત પસંદગી અનુસાર જીવવું એટલે જ અધિકૃત જીવન અને ચીલાચાલું, બીજાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે બીજામાં ગોઠવાવું એટલે બિનઅધિકૃત જીવન. મનવ-સત્તા બન્ને પ્રકારના જીવનને પસંદ કરવા માટે મુક્ત છે.

